

ওঁ

শ্ৰীপৰমাত্মনে নমঃ

অথ তৃতীয়োহধ্যায়ঃ

দ্বিতীয় আধ্যায়ত ভগৱান শ্ৰীকৃষ্ণই কৈছিল যে এই বুদ্ধি তোমাৰ কাৰণে জ্ঞানমার্গ বিষয়ত কোৱা হৈছে। কোন বুদ্ধিৰ কথা কৈছিল? যুদ্ধ কৰিবলৈ কৈছিল নে? জিকিলে ৰাজ্য প্ৰাপ্ত কৰিবা আৰু হাৰিলেও দেৱত্ব পাবা, কিছূতো পাবাই। সেয়ে এই দৃষ্টিত লাভ-লোকচান দুটাতে কিবা এটা পাবই, অকনো ক্ষতি নাই। আকৌ কলে- এতিয়া এইটোকেই তুমি নিষ্কাম কৰ্মযোগ বিষয়ত শুনা, যি বুদ্ধিৰে যুক্ত হলে তুমি কৰ্ম বন্ধনৰ পৰা মুক্ত হবা। আকৌ তাৰ বিশেষতাৰ ওপৰত প্ৰকাশ কৰিলে। কৰ্ম কৰাৰ সময়ত আৱশ্যক সাৱধানতাৰ ওপৰত জোৰ দি ফলৰ কামনা নকৰিবলৈ, কামনা ৰহিত হৈ কৰ্মত প্ৰবৃত্ত হবলৈ আৰু কৰ্ম কৰাত অশ্ৰদ্ধা যাতে নাহে সেইটো কৰিবলৈ কৈ কৰ্ম বন্ধনৰ পৰা মুক্ত হোৱা কথা কলে। মুক্ততো হব, কিন্তু ৰাস্তাত নিজৰ স্থিতি বুজি নাপাব।

সেয়ে অৰ্জুনে নিষ্কাম কৰ্মযোগতকৈ জ্ঞান মাৰ্গেই সৰল বুলি ভাবিলে। তেওঁ প্ৰশ্ন কৰিলে- জনাৰ্দন! নিষ্কাম কৰ্মৰ অপেক্ষা জ্ঞানমার্গ আপোনাৰ দৃষ্টিত শ্ৰেষ্ঠ হলে মোক এই ভয়ংকৰ কৰ্মত কিয় লগাইছে? প্ৰশ্ন স্বাভাৱিক আছিল। ধৰিলেও এটা স্থানলৈ যোৱা দুটা ৰাস্তা আছে। যদি প্ৰকৃততে আপোনাৰ যাব লগীয়া আছে, তেতিয়া আপুনি প্ৰশ্ন কৰিব যে উত্তম ৰাস্তা কোনটো? যদি আপুনি নোসোধে তেতিয়া আপুনি পথিক নহয়। ঠিক এই প্ৰকাৰে অৰ্জুনেও প্ৰশ্ন কৰিলে-

অৰ্জুন উবাচ

জ্যায়সী চেৎকৰ্মণস্তে মতা বুদ্ধিৰ্জনাদন।

তত্কিং কৰ্মণি ভোৰে মাং নিয়োজয়সি কেশব।। ১।।

জনসাধাৰণৰ ওপৰত দয়া কৰিব পৰা হে জনাৰ্দন! যদি নিষ্কাম কৰ্মযোগৰ অপেক্ষা জ্ঞানমাৰ্গেই আপুনি শ্ৰেষ্ঠ বুলি মানে, তেতিয়াহলে হে কেশৱ! আপুনি মোক এই ভয়ংকৰ কৰ্মযোগত কিয় লগাইছে? নিষ্কাম কৰ্মযোগ অৰ্জুনে ভয়ংকৰ দেখিলে, কিয়নো ইয়াত কৰ্ম কৰাৰ হে অধিকাৰ আছে, ফলত কেতিয়াও নাই। কৰ্ম কৰাত অশ্ৰদ্ধাও হব নালাগে আৰু নিৰন্তৰ সমৰ্পনৰ ভাৱত যোগৰ ওপৰত দৃষ্টি ৰাখি কামত লাগি থাকিব লাগে।

যেতিয়া জ্ঞানমাৰ্গত হাৰিবা তেতিয়া দেৱত্ব পাবা, জিকিলে মহামহিম স্থিতি পাবা। নিজৰ লাভ-লোকচান নিজেই চাই আগ বাঢ়িব লাগিব। এই প্ৰকাৰে অৰ্জুনক নিষ্কাম কৰ্মযোগৰ অপেক্ষাতকৈ জ্ঞানমাৰ্গ সৰল লাগিল। সেই কাৰণে তেওঁ নিবেদন কৰিলে-

ব্যামিশ্ৰেণেব বাক্যেন বুদ্ধিং মোহয়সীৰ মে।

তদেকং বদ নিশ্চিত্য যেন শ্ৰেয়োহহমাप्নুয়াম্ ॥ ২ ॥

আপুনি এই মিলি থকা বচনৰ দ্বাৰা মোৰ বুদ্ধি মোহিত কৰি পেলাইছে। আপুনি মোৰ বুদ্ধিৰ মোহ দূৰ কৰিবলৈ প্ৰবৃত্ত হৈছে। সেয়ে ইয়াৰ ভিতৰত এটা নিশ্চয় কৰি কওক যাৰ দ্বাৰা মই 'শ্ৰেয়' পৰম কল্যাণ মোক্ষ প্ৰাপ্ত কৰোঁ। এই ক্ষেত্ৰত শ্ৰীকৃষ্ণই কয়-

শ্ৰীভগবানুবাচ

লোকেহস্মিন্ দ্বিবিঘা নিষ্ঠা পুৰা প্ৰোক্তা ময়ানথ।

জ্ঞানযোগেন সাঙ্খ্যানাং কৰ্মযোগেন যোগিনাম্ ॥ ৩ ॥

হে নিস্পাপ অৰ্জুন! এই সংসাৰত সত্য অশ্বেষনৰ দুটা ধাৰা মোৰ দ্বাৰা প্ৰথমেই কোৱা হৈছে। প্ৰথমৰ তাৎপৰ্য্য সত্যযুগ বা ত্ৰেতা যুগত কেতিয়াও নাছিল, যিটো এতিয়া দ্বিতীয় আধ্যাত কোৱা হ'ল। জ্ঞানী জনৰ কাৰণে জ্ঞানমাৰ্গ আৰু যোগীৰ কাৰণে নিষ্কাম কৰ্মযোগ বা কৰ্মমাৰ্গ কোৱা হৈছে। দুইটা মাৰ্গ অনুসৰি কৰ্মতো কৰিবই লাগিব। কৰ্ম অনিবাৰ্য্য।

ন কৰ্মণামনাৰন্তান্নৈক্ষম্যং নুৰুযোহশ্ণুতে।

ন চ সন্ন্যসনাদেব সিদ্ধিং সমধিগচ্ছতি ॥ ৪ ॥

অৰ্জুন ! কৰ্ম আৰম্ভ নকৰাকৈ কোনো মানুহ নিষ্কৰ্মতাৰ অন্তিম স্তিতিত
প্ৰাপ্ত হব নোৱাৰে আৰু আৰম্ভ কৰা কৰ্মক বা ত্ৰিণ্যাক ত্যাগ কৰিলেও
ভগৱৎপ্ৰাপ্তীৰূপী পৰমসিদ্ধি প্ৰাপ্ত হব নোৱাৰি। এতিয়া তোমাক জ্ঞানমাৰ্গ
ভাল লাগিব নে নিষ্কাম কৰ্ম মাৰ্গ, দুইটাতে কৰ্ম কিন্তু কৰিবই লাগিব।

প্ৰায়ে এনে স্থলত, মানুহে ভগৱৎপথত সংক্ষিপ্ত মাৰ্গ আৰু নিজক
বচাৰ বিচাৰে। “কৰ্ম আৰম্ভই কৰা নাই হৈ গ’ল নিষ্কৰ্মা” এনেকুৱা ভুলো থাকি
যায়, সেইকাৰণে শ্ৰীকৃষ্ণই জোৰ দি কৈছে যে কৰ্ম আৰম্ভ নকৰাকৈ কোনোৱেই
নিষ্কৰ্মা ভৱত প্ৰাপ্ত হব নোৱাৰে। এনে ধৰনে বহুতো লোকে কয় “মইতো
জ্ঞানমাৰ্গী জ্ঞানমাৰ্গত কৰ্মই নাই।” এনেকুৱা ভাবি কৰ্মক ত্যাগ কৰা জন জ্ঞানী
নহয়। আৰম্ভ কৰা ত্ৰিণ্যাক ত্যাগ মাত্ৰ কৰি দিলেই কোনোৱে
ভগৱৎসাক্ষাতকাৰকৰূপী পৰমসিদ্ধি প্ৰাপ্ত কৰিব নোৱাৰে। কিয়নো-

ন হি কশ্চিৎক্ষণমপি জাতু তিষ্ঠত্যকৰ্মকৃৎ।

কাৰ্যতে হ্যৱশঃ কৰ্ম সৰ্বঃ প্ৰকৃতিজৈষ্ঠুগৈঃ ॥ ৫ ॥

কোনো পুৰুষে কোনো কালতে এক্ষণ্তেকো কৰ্ম নকৰাকৈ থাকিব
নোৱাৰে, কিয়নো সকলো পুৰুষে প্ৰকৃতিৰ পৰা উৎপন্ন হোৱা গুণৰ দ্বাৰা বিবশ
হৈ কৰ্ম কৰে। প্ৰকৃতি আৰু প্ৰকৃতিৰ পৰা উৎপন্ন গুণ যেতিয়ালৈকে জীৱিত
থাকে, তেতিয়ালৈকে কোনো পুৰুষে কৰ্ম নকৰাকৈ থাকিব নোৱাৰে।

চাৰি আধ্যায়ৰ তেত্ৰিশ আৰু সাতত্ৰিশ শ্লোকত শ্ৰীকৃষ্ণই কৈছে যে
যেতিয়া মাত্ৰ কৰ্ম জ্ঞানত সমাপ্ত হৈ যায়। জ্ঞানৰূপী অগ্নীয়ে সম্পূৰ্ণ কৰ্মক
ভষ্ম কৰি দিয়ে। ইয়াত তেওঁ কয় যে কৰ্ম নকৰাকৈ কোনো থাকিব নোৱাৰে।
অন্ততঃ সেই মহাপুৰুষ সকলে কি কয়? তেওঁলোকে এইটো কব বিচাৰিছে
যে যজ্ঞ কৰি থাকোতে তিনিও গুণৰ পৰা অতিত হৈ যায়। মনৰ বিলয় আৰু
সাক্ষাৎকাৰৰ সৈতে যজ্ঞৰ পৰিণাম ওলাই যায়, কৰ্ম শেষ হৈ যায়। সেই
নিৰ্ধাৰিত ত্ৰিণ্যাক পূৰ্ণতাৰ প্ৰথমতঃ কৰ্ম শেষ নহয়, প্ৰকৃতিয়ে নেৰে।

কৰ্মেন্দ্ৰিয়াণি সংযম্য য আস্তে মনসা স্মৰণ।

ইন্দ্ৰিয়ার্থান্ৰিমূঢ়াত্মা মিথ্যাচাৰঃ স উচ্যতে ॥ ৬ ॥

ইমানতো বিশেষ মুঢ় লোক, যি কমেन्द्रিয়ক জোৰেৰে ৰাখি ইन्द्रিয়ৰ ভোগক মনেৰে স্মৰণ কৰি থাকে, তেওঁলোক মিছলীয়া, কপটি, তেওঁলোক জ্ঞাণী নহয়। কৃষ্ণৰ সময়তো তেনে ধৰণৰ লোক আছিল। তেনে অন্ধ পৰম্পৰা আছিল। মানুহ বিলাকে কৰিব লগীয়া ত্ৰিগ্ৰা বাদ দি, ইन्द्रিয়ক জোৰেৰে নিৰোধ কৰি বহিছিল আৰু কৈছিল যে মই জ্ঞাণী, মই পূৰ্ণ। কিন্তু শ্ৰীকৃষ্ণই কয় যে তেওঁলোক ধূৰ্ত্ত। জ্ঞানমার্গ ভাল লাগক বা নিষ্কাম কৰ্মযোগ, দুইটা মার্গতে কাম কিন্তু কৰিবই লাগিব।

যস্ত্বিन्द्रিয়াণি মনসা নিয়ম্যাৰভতেহৰ্জুন।

কমেन्द्रিয়ৈঃ কৰ্মযোগমসক্তঃ স বিশিষ্যতে।। ৭।।

অৰ্জুন! যি পুৰুষৰ মনে ইन्द्रিয়ক বশ কৰি যেতিয়া মনত বাসনাৰ স্মৃৰনো নাথাকে, সৰ্বথা অনাসক্ত হৈ কমেन्द्रিয়ৰ দ্বাৰা কৰ্মযোগৰ আচৰণ কৰে, সেইজন শ্ৰেষ্ঠ। ঠিক আছে, বুজা গ'ল যে কৰ্মৰ আচৰণ কৰিব লাগে, কিন্তু এই প্ৰশ্ন ডঠে, যে কেনে কৰ্ম কৰা হয়? ইয়াত কৈছে-

নিয়তং কুৰু কৰ্ম ত্বং কৰ্ম জ্যাযো হ্যকৰ্মণঃ।

শৰীৰযাত্ৰাপি চ তে ন প্ৰসিদ্ধোদকৰ্মণঃ।। ৮।।

অৰ্জুন! তুমি নিৰ্ধাৰিত কৰা কৰ্মকে কৰা। অৰ্থাৎ কৰ্মতো বহুত আছে তাৰ ভিতৰত নিৰ্বাচিত কৰ্ম কৰা। সেই নিয়ত কৰ্মকে কৰা। কৰ্ম নকৰাতকৈ কৰ্ম কৰাই শ্ৰেষ্ঠ; সেই কাৰণে কৰিয়েই থাকা, অলপো যদি আগবাঢ়া, তেতিয়াও আগতে কোৱাৰ দৰে মহান জন্ম-মৰণৰ ভয়ৰ পৰা উদ্ধাৰ পাবা সেইকাৰণে শ্ৰেষ্ঠ। কৰ্ম নকৰিলে তোমাৰ শৰীৰ যাত্ৰাও সিদ্ধ নহব। শৰীৰ যাত্ৰাৰ অৰ্থ মানুহে কয় - 'শৰীৰ নিৰ্বাহ' তেনেকৈ শৰীৰ নিৰ্বাহ? কি আপুনি শৰীৰ নে? এই পুৰুষে জন্ম-জন্মান্তৰৰ পৰা, যুগ-যুগান্তৰৰ পৰা শৰীৰ যাত্ৰাইতো কৰি আহি আছে। যেনেকৈ কাপোৰ পুৰণা হ'ল - বেলেগ এটা আৰু এটা সলালে, এই ধৰণে কীট-পতঙ্গৰ পৰা মানৱলৈকে, ব্ৰহ্মাৰ পৰা সকলো খিনি জগত পৰিবৰ্ত্তন হৈয়ে আছে। ওপৰলৈ তললৈ সকলো যোনিত সমানভাৱে এই জীৱই শৰীৰৰ যাত্ৰাইতো কৰি আছে। কৰ্ম এনেকুৱা এটা বস্তু যি এই যাত্ৰাক সিদ্ধ কৰি দিয়ে, পূৰ্ণ কৰি দিয়ে। ধৰি লোৱা হওঁক, একমাত্ৰ জন্ম লব

লগা হলে যাত্ৰা হৈয়ে থাকিব, এতিয়াও পথিক গৈয়ে আছে। তেওঁ দ্বিতীয় শৰীৰৰ কাৰণে যাত্ৰা কৰি আছে। যাত্ৰা তেতিয়াহে পূৰ্ণ হব, যেতিয়া গম্ভব্য পাব। পৰমাত্মাত স্থিত হোৱা পাছত এই আত্মাক শৰীৰৰ যাত্ৰা কৰিব নালাগে, অৰ্থাৎ শৰীৰ ধাৰণ আৰু ত্যাগ এই ক্ৰম সমাপ্ত হৈ যায়। সেয়ে কৰ্ম এনে এটা বস্তু যে ই পুৰুষক পুনৰ শৰীৰৰ যাত্ৰালৈ নানে 'মোক্ষসেহশুভাত' অৰ্জুনঙ্গ তুমি এই কৰ্মক কৰিয়েই সংসাৰ বন্ধন 'অশুভ' ৰ পৰা মুক্ত হবা। কৰ্ম এনে এটা বস্তু, যি সংসাৰ বন্ধনৰ পৰা মুক্তি দিয়ে। এতিয়া প্ৰশ্ন হয় সেই নিৰ্দ্ধাৰিত কৰ্ম কি? ইয়াত কোৱা হৈছে-

যজ্ঞাৰ্থাৎকৰ্মণোহন্যত্ৰ লোকোহয়ং কৰ্মবন্ধনঃ।
তদৰ্থং কৰ্ম কৌন্তেয় মুক্তসঙ্গঃ সমাচৰ ॥ ৯।।

অৰ্জুন! যজ্ঞৰ প্ৰক্ৰিয়াই হ'ল কৰ্ম। সেইটোৱে কৰ্ম যাৰ দ্বাৰা যজ্ঞ পুৰা হয়। এইটো আমি জানো যে কৰ্ম এটা নিৰ্দ্ধাৰিত প্ৰক্ৰিয়া ইয়াৰ অতিৰিক্ত যি কৰ্ম কৰা হয়, সেইবোৰ কি কৰ্ম নহয় নে? শ্ৰীকৃষ্ণই কয় - নহয়, সেইবোৰ কৰ্ম নহয়। 'অনত্ৰ লোকোহয়ং কৰ্মবন্ধনঃ' - এই যজ্ঞৰ প্ৰক্ৰিয়াৰ অতিৰিক্ত সংসাৰত যি কোনো কৰ্ম কৰা হয়, সমগ্ৰ বিশ্ব যাৰ বাবে ৰাতি দিনে ব্যস্ত আছে, সেইটো এইলোকৰেই এটা বন্ধন মাত্ৰ, কৰ্ম নহয়। কৰ্মতো 'মোক্ষসেহশুভাত' অশুভ অৰ্থাৎ সংসাৰ বন্ধনৰ পৰা মুক্ত কৰি দিয়ে। মাত্ৰ যজ্ঞৰ প্ৰক্ৰিয়াই হ'ল কৰ্ম। সেয়াই কৰ্ম যিয়ে যজ্ঞ পূৰ্ণ কৰে। সেয়ে অৰ্জুনঙ্গ সেই যজ্ঞৰ পূৰ্ত্তিৰ কাৰণে সংগ দোষৰ পৰা বেলেগে থাকি উত্তম আচৰণেৰে কৰ্ম কৰা। সংগদোষৰ পৰা বেলেগ নহ'লে এই কৰ্ম কৰা নহয়।

এতিয়া আমি বুজি পালো যে যজ্ঞৰ প্ৰক্ৰিয়াই হ'ল কৰ্ম। কিন্তু ইয়াত আকৌ এটা নতুন প্ৰশ্ন উৎপন্ন হয় যে সেই যজ্ঞ কি যাক কৰিব লাগে? এই ক্ষেত্ৰত শ্ৰীকৃষ্ণই প্ৰথমে যজ্ঞ বিষয়ে নকৈ এইটো কৈছে যে যজ্ঞ আহিল কৰ পৰা? সিয়ে দিয়ে কি? ইয়াৰ বিশেষতাৰ ওপৰত প্ৰকাশ কৰিছে আৰু চতুৰ্থ আধ্যায়ত গৈ স্পষ্ট কৰিছে যে যজ্ঞ কি যাক আমি কাৰ্য্যৰূপ দিও আৰু আমাৰ দ্বাৰা কৰ্ম হবলৈ ধৰে। যোগেশ্বৰ শ্ৰীকৃষ্ণৰ পদ্ধতিৰ পৰা স্পষ্ট হব পাৰিছো যে যি বস্তুৰ চিত্ৰণ প্ৰস্তুত কৰিব, তেখেতে প্ৰথমে তাৰ বিশেষতাৰ ওপৰত

চিত্ৰণ দাঙি ধৰে যাৰ ফলত শ্ৰদ্ধা জাগি উঠে। তাৰ পিছত লব লগীয়া সারধানতাৰ ওপৰত প্ৰকাশ কৰি আৰু শেষত মূল সিদ্ধান্ত প্ৰতিপাদন কৰে।

স্মৰণ থাকক যে ইয়াত শ্ৰীকৃষ্ণই কৰ্মৰ অন্য অংগৰ ওপৰত প্ৰকাশ কৰিছে যে, কৰ্মহ'ল এক নিৰ্দ্দাৰিত ক্ৰিয়া। যি কৰা হয়, সেইটো কৰ্ম হ'ব নোৱাৰে।

আধ্যায় দুইত প্ৰথম বাৰৰ বাবে কৰ্মৰ নাম ললে, তাৰ বিশেষতাৰ ওপৰত জোৰ দিলে, তাত লব লগা সারধানতা সম্পৰ্কে কলে, কিন্তু এইটো নকলে যে কৰ্ম কি? ইয়াত আহি তিনি আধ্যায়ত কলে যে কোনো লোকেই কৰ্ম নকৰাকৈ থাকিব নোৱাৰে। প্ৰকৃতিৰ লগত পৰাধীন হৈ মানুহে কৰ্ম কৰে। ইয়াৰ বাদেও যি সকললোকে ইন্দ্ৰিয়ক জোৰেৰে ৰোধ কৰি মনেৰে বিষয়ক চিন্তন কৰি থাকে, তেওঁলোক দস্তী, তেওঁলোকে দস্তৰ আচৰণ কৰে। সেইকাৰণে অৰ্জুনঙ্গ মনেৰে ইন্দ্ৰিয়ক একগোট কৰি তুমি কৰ্ম কৰা। কিন্তু প্ৰশ্ন একেই থাকিল যে কি কৰ্ম কৰা হয়? ইয়াত যোগেশ্বৰ শ্ৰীকৃষ্ণই কৈছে - অৰ্জুনঙ্গ তুমি নিৰ্দ্দাৰিত কৰা কৰ্মহে কৰা।

এতিয়া প্ৰশ্ন হয় যে নিৰ্দ্দাৰিত কৰ্ম কি? যাক আমি কৰিব লাগে। তেতিয়া কলে যে যজ্ঞক কাৰ্যৰূপ দিয়াই হ'ল কৰ্ম। এতিয়া প্ৰশ্ন হয় যে সেই যজ্ঞ কি? ইয়াত যজ্ঞৰ উৎপত্তি, বিশেষতা কৈয়ে বৈ যায়, আধ্যায় চাৰিত গৈ তেখেতে যজ্ঞৰ সম্পূৰ্ণ ৰূপ প্ৰকাশ কৰে, যাক কৰাই হ'ল কৰ্ম।

কৰ্মৰ এই পৰিভাষা হ'ল গীতা বুজিব পৰা চাবিকাঠি যজ্ঞৰ বাহিৰেও সংসাৰত মানুহে কিবা এটা কৰিয়ে থাকে। কোনোবাই খেতি কৰে, কোনোবাই ব্যাপাৰ কৰে। কোনোৱা বিষয়া কোনোবা সেৱক। কোনোবাই নিজক বুদ্ধিজীৱি বুলি কয়, আন কিছুমানে কয় শ্ৰমজীৱি। কোনোৱে সমাজ সেৱাক কৰ্ম বুলি ধৰে, কোনোবাই দেশ সেৱাক আৰু এই কৰ্মত লাগিয়েই সকাম আৰু নিষ্কাম কৰ্ম বুলি ভাবিলয়। কিন্তু শ্ৰীকৃষ্ণই কয় - এইবোৰ কৰ্ম নহয়। 'অ ন্য ত্ৰ লোকোহয়ং কৰ্মবন্ধনঃ' যজ্ঞৰ প্ৰক্ৰিয়াৰ বাদে যিয়েই কৰা হয়, সেইটো

এই লোকৰেই বন্ধনকাৰী কৰ্ম হয়, মোক্ষৰ কাৰণে নহয়। বস্তুতঃ যজ্ঞৰ প্ৰক্ৰিয়াই কৰ্ম। এতিয়া যজ্ঞৰ কথা নকৈ প্ৰথমে এইটো কলে যে যজ্ঞ আহিল ক'ৰ পৰা -

সহযজ্ঞা প্ৰজাঃ সৃষ্ট্বা পুৰোৰাচ প্ৰজাপতিঃ।

অনেন প্ৰসবিষ্যধ্বমেয বোহস্তিষ্টকামধুক্ ॥ ১০ ॥

প্ৰজাপতি ব্ৰহ্মাই কল্পৰ আদিত যজ্ঞৰ সৈতে প্ৰজাৰ সৃষ্টি কৰি কলে যে এই যজ্ঞৰ দ্বাৰা বুদ্ধি প্ৰাপ্ত কৰা। এই যজ্ঞ তোমালোকৰ **'ইষ্টকামধুক্'** - য'ত অনিষ্ট নহয়, বিনাশৰহিত ইষ্ট সম্বন্ধি কামনা পূৰ্ণ কৰে।

যজ্ঞৰ সৈতে প্ৰজাৰ কোনে সৃষ্টি কৰিলে? প্ৰজাপতি ব্ৰহ্মাই। ব্ৰহ্মা কোন? চাৰিটা মুখ আৰু আঠটা চকু থকা দেৱতা নেকি? যি প্ৰচলিত হৈ আছে? নহয়, শ্ৰীকৃষ্ণৰ অনুসৰি দেৱতা নামৰ কোনো বেলেগ সত্তা এটা নহয়। আকৌ প্ৰজাপতি কোন? মূলতঃ যিয়ে প্ৰজাৰ মূল উৎপত্তি স্থান পৰমাত্মাত প্ৰবেশ পাইছে, সেই মহাপুৰুষজনেই প্ৰজাপতি। বুদ্ধিয়েই ব্ৰহ্মা - অহংকাৰ শিব, বুদ্ধি অজ, মন শশি, চিত্ত মহান্'(ৰামচৰিতমানস) সেই সময়ত বুদ্ধি যন্ত্ৰ মাত্ৰ হয়। সেইজন পুৰুষৰ বানীত পৰমাত্মাৰেই বাণী থাকে।

ভজনৰ বাস্তৱিক ক্ৰিয়া আৰম্ভ হোৱাৰ লগে লগে বুদ্ধিৰ উত্তৰোত্তৰ বিকাশ হব ধৰে। আৰম্ভনীত সেই বুদ্ধি ব্ৰহ্মবিদ্যাৰ লগত সংযুক্ত হোৱাৰ কাৰণে **'ব্ৰহ্মবিদ'** বুলি কোৱা হয়। ক্ৰমশঃ বিকাৰবোৰৰ শমন হব ধৰাত ব্ৰহ্মবিদ্যাত শ্ৰেষ্ঠ হোৱাত তেওঁক **'ব্ৰহ্মবিদ্বৰ'** কোৱা হয়। বিকাশ আৰু ক্ষুণ্ণতৰ হোৱাৰ কাৰণে বুদ্ধিৰ অৱস্থা আৰু বিকসিত হয়। তেওঁক **'ব্ৰহ্মবিদ্বৰীয়ান'** কবলৈ ধৰা হয়। সেই অৱস্থাত ব্ৰহ্মবিদ্ পুৰুষ আনকো বিকাশৰ মাৰ্গলৈ লৈ যোৱাৰ অধিকাৰ প্ৰাপ্ত কৰি লয়। বুদ্ধিৰ শেষ পৰ্য্যায় হ'ল **'ব্ৰহ্মবিদ্বৰিষ্ট'** অৰ্থাৎ ব্ৰহ্মবিদ্বৰ সেই অৱস্থা য'ত ইষ্ট প্ৰবাহিত হৈ থাকে। এনে স্থিতিত থকা মহাপুৰুষে প্ৰজাগনৰ মূল উৎপন্ন স্থল পৰমাত্মাত প্ৰবিষ্ট হয় আৰু তাতেই স্থিত হৈ থাকে। এনে মহাপুৰুষৰ বুদ্ধি মাত্ৰ যন্ত্ৰৰ দৰে হয়। তেওঁকেই প্ৰজাপতি বোলা হয়। তেওঁ প্ৰকৃতিৰ দ্বন্দ্বৰ বিশ্লেষণ কৰি 'আৰাধনা

ক্ৰিয়াৰ' ৰচনা কৰে। যজ্ঞৰ অনুৰূপ সংস্কাৰৰ দেন হ'ল প্ৰজা ৰচনা। ইয়াৰ পূৰ্বে সমাজ অচেতন অব্যৱস্থিত হৈ থাকে। সৃষ্টি হ'ল অনাদি কালৰ। সংস্কাৰ সমূহো প্ৰথমৰ পৰাই আছে, কিন্তু অস্ত-ব্যস্ত বিকৃত হৈ আছে। যজ্ঞৰ অনুৰূপে তাক ৰূপান্তৰ কৰাই হ'ল ৰচনা বা সজোৱা। এনে মহাপুৰুষে কল্পৰ। আদিতে যজ্ঞৰ সৈতে প্ৰজাৰ ৰচনা কৰিছিল। কল্পই নিৰোগ বনায়। বৈদ্য সকলে কল্প সৃষ্টি কৰে, কোনোবাই কায়াকল্প ৰচনা কৰে। এইটো ক্ষন্তেকিয়া শৰীৰৰ কল্প। বাস্তৱিক কল্প তেতিয়াই হয়, যেতিয়া ভবৰোগৰ পৰা মুক্তি পোৱা যায়। আৰাধনাৰ আৰম্ভনী হ'ল কল্পৰ আৰম্ভনী। আৰাধনা পূৰ্ণ হ'ল তেতিয়া আপোনাৰ কল্পও পূৰা হ'ল।

এইধৰণে পৰমাত্মা স্বৰূপস্থিত মহাপুৰুষে ভজনৰ আৰম্ভনীতে যজ্ঞৰ সৈতে সংস্কাৰক সুসংগঠিত কৰি কৈছে যে এই যজ্ঞৰ দ্বাৰা তোমালোক বৃদ্ধি প্ৰাপ্ত হোৱা। কেনেধৰণৰ বৃদ্ধি? কেচা ঘৰ আছিল বৃদ্ধি হব ধৰিব এনে বৃদ্ধি নেকি? নহয়, যজ্ঞ, **'ইষ্টকামধুক্'** ইষ্ট সম্বন্ধীয় কামনা পূৰ্ণ কৰিব। ইষ্ট হ'ল পৰমাত্মা। সেই পৰমাত্মা সম্বন্ধীয় কামনা পূৰ্ণ হব। এতিয়া প্ৰশ্ন এটা স্বাভাৱিকতে হয় যে যজ্ঞই পোনে পোনে সেই পৰমাত্মাৰ প্ৰাপ্তী কৰি দিব অথবা ক্ৰমে গৈ গৈ প্ৰাপ্ত হব।

দেবান্ ভাৱয়তানেন তে দেৱা ভাবয়ন্তু ৱঃ।

পৰম্পৰং ভাৱয়ন্তুয়ঃ শ্ৰেয়ঃ পৰমবাল্প্যথ ॥ ১১ ॥

এই যজ্ঞৰ দ্বাৰা দেৱতাৰ উন্নতি কৰা, অৰ্থাৎ দৈবী সম্পদৰ বৃদ্ধি কৰা। সেই দেৱতা সকলে তোমালোকৰ উন্নতি কৰিব। এনে ধৰণে নিজৰ ভিতৰত বৃদ্ধি হৈ পৰম শ্ৰেয়, যাৰ পিছত পাবলৈ আৰু একো বাকী নাথাকে, এনে পৰম কল্যাণৰ প্ৰাপ্ত কৰিবা। যেতিয়াই আমি যজ্ঞ প্ৰক্ৰিয়াত সোমাই যাম (আগলৈ যজ্ঞৰ অৰ্থ হব আৰাধনাৰ বিধি) তেতিয়াই আমাৰ হৃদয় দেশত দৈবী সম্পদ অৰ্জন হব ধৰিব। পৰমদেৱতা একমাত্ৰ পৰমাত্মা, সেই পৰমাত্মাত প্ৰবেশ দিয়াৰ পৰা যি সম্পদ, অন্তঃকৰণৰ সজাতীয় প্ৰবৃত্তি যি, তাকে দৈৱী সম্পদ কোৱা হয়, সেই পৰমদেৱত পোৱাৰ সম্ভৱ কৰি দিয়ে, সেইকাৰণে

দৈবী সম্পদ বুলি কোৱা হয়। বাহিৰত যেনে শিল-পানী-দেৱতা আদি মানুহে কল্পনা কৰে ঠিক সেইদৰে নহয়। যোগেশ্বৰ শ্ৰীকৃষ্ণৰ শব্দত ইয়াৰ কোনো অস্তিত্বই নাই। তেওঁ কৈছে -

ইষ্টান্ভোগান্‌হি বো দেবা দাস্যন্তে যজ্ঞভাৰিতাঃ।

তৈৰ্দ্ভানপ্ৰদায়ৈভ্যো যো ভুঙক্তে স্তেন এৰ সঃ।। ১২।।

যজ্ঞৰ দ্বাৰা সম্বন্ধিত দেৱতা (দৈবী সম্পদ) আপোনাক **‘ই ষ্টান ভোগান্‌ হি দাস্যন্তে’** ইষ্ট অৰ্থাৎ আৰাধ্য সম্বন্ধি ভোগক হে দিয়ে, আৰু একো নিদিয়ে। **‘তেঃ দন্তান্‌’** তেওঁৱেই একমাত্ৰ দিব পৰাজন। ইষ্ট পাবলৈ অন্য কোনো বিকল্পই নাই। এই দৈবী গুণৰ বৃদ্ধি নকৰাকৈ যি জনে ভোগ কৰে তেওঁ নিশ্চয় চোৰ হয়। যেতিয়া তেওঁ নেপালেইতো ভোগ কৰিব কি? কিন্তু অৱশ্যে কয় যে - মই পূৰ্ণ হৈ আছো, মই তত্বদৰ্শী। এনে ফিতাহি মৰাজন এই পথত নাথাকেই। তেওঁ নিশ্চয় চোৰ, তেওঁ প্ৰাপ্তীৱান হবই নোৱাৰে। কিন্তু যি সকলে পায়, তেওঁলোকে কি পায়?

যজ্ঞশিষ্টাশিনঃ সন্তো মুচ্যন্তে সৰ্বকিল্বিবৈঃ।

ভুঞ্জতে তে ত্বমং পাপা য়ে পচন্ত্যাত্মকাৰণাৎ।। ১৩।।

যজ্ঞৰ পৰা বাহি হোৱা অন্ন খোৱাজন সন্তজন সকলো পাপৰ পৰা মুক্ত হয়। দৈবী সম্পদৰ বৃদ্ধি কৰি পৰিণামত প্ৰাপ্তীকালো পূৰ্ত্তীকাল হৈ পৰে। যেতিয়া যজ্ঞ পূৰ্ণ হৈ গ’ল, বাহি থকা ব্ৰহ্মই অন্ন। ইয়াকে শ্ৰীকৃষ্ণই অন্য শব্দত কৈছে **‘যজ্ঞ শিষ্টামৃতভূজো যান্তি ব্ৰহ্ম সনাতনম্’** যজ্ঞই যাৰ সৃষ্টি কৰে সেই অন্নক পান কৰাজন ব্ৰহ্মত প্ৰবিষ্ট হয়। ইয়াত তেখেতে কয় যে যজ্ঞৰ পৰা বাহি হোৱা অশন (ব্ৰহ্ম-পিয়ুষক) ক পান কৰাজন সকলো পাপৰ পৰা ত্ৰান পায়। সন্তজনতো পাব হৈ গুচি যায়, কিন্তু পাপীলোকে মোহৰ মাধ্যমেৰে উৎপন্ন শৰীৰৰ কাৰণে বৰ্ত্তী থাকে। তেওঁলোকে পাপ খায়। তেওঁলোকে ভজনো কৰে, আৰাধনাক বুজিও পায়, আগও বাঢ়ে, কিন্তু তাৰ পৰিবৰ্ত্তে এটা মধুৰ ইচ্ছা জাগ্ৰত হ’ল যে **‘আত্মকাৰণাত’** শৰীৰৰ কাৰণে, শৰীৰ সম্বন্ধীয় কিছু প্ৰাপ্ত হওক। তেওঁ পাবও কিন্তু ইমান ভোগৰ পিছতো

একেঠাইতে পায় নিজকে, যৰপৰা আৰম্ভ কৰিছিল। ইয়াতকৈ ডাঙৰ ক্ষতি কি হব পাৰে? যেতিয়া শৰীৰেই নশ্বৰ, তেতিয়া এই সুখ ভোগ কিমান দিন থাকিব? তেওঁ আৰাধনাতো কৰে, কিন্তু সলনীত পাপকে খায় - **‘পলটি সুধা তে সঠ বিষ লেহী।’** তেওঁ নষ্টতো নহয়, কিন্তু আগ বাঢ়িব নোৱাৰিব। সেইকাৰণে শ্ৰীকৃষ্ণই নিষ্কাম ভাৱেৰে কৰ্ম (ভজন) কৰিবলৈ জোৰ দিছে। এতিয়ালৈকে শ্ৰীকৃষ্ণই কৈছে যে - যজ্ঞই পৰমশ্ৰেয় প্ৰদান কৰে আৰু তাৰ বচনা মহাপুৰুষ সকলৰ পৰা হয়, সেই মহাপুৰুষ প্ৰজাৰ বচনা কৰিবলৈ কিয় প্ৰবৃত্ত হয়? এই ক্ষেত্ৰত কৈছে -

অন্নাদ্ভবন্তি ভূতানি পৰ্জন্যাদন্নসম্ভবঃ।১৪

যজ্ঞাদ্ভবতি পৰ্জন্যো যজ্ঞঃ কৰ্মসমুদ্ভবঃ।।

কৰ্ম ব্ৰহ্মোদ্ভবং বিদ্ধি ব্ৰহ্মাঙ্কৰসমুদ্ভৱম্।

তস্মাৎসৰ্বগতং ব্ৰহ্ম নিত্যং যজ্ঞে প্ৰতিষ্ঠিতম্।। ১৫।।

সম্পূৰ্ণ প্ৰাণী অন্নৰ পৰা উৎপন্ন হয়। ‘অন্ন বৃদ্ধতি ব্যাজানাত’ অন্নই পৰমাত্মা। সেই ব্ৰহ্ম পিপাসাক উদ্দেশ্য কৰিয়েই প্ৰাণী যজ্ঞৰ পিনে অগ্ৰসৰ হয়। অন্নৰ উৎপত্তি বৃষ্টিৰ পৰা হয়। ডাৱৰৰ পৰা হোৱা বৰ্ষা নহয়, এইটো কৃপাবৃষ্টি। পূৰ্ব সঞ্চিত যজ্ঞ কৰ্মই এই জন্মত, যৰ পৰা সাধন এৰা খাইছিল, তাৰ পৰাই ইষ্টৰ কৃপা ৰূপত বৰষিবলৈ ধৰে। আজিৰ আৰাধনা কালিলৈ কৃপা ৰূপত পোৱা যায়। সেইকাৰণে বৃষ্টি যজ্ঞৰ পৰাই হয়। স্বাহা কলেই আৰু ঘি-তিল জলালেই যদি বৃষ্টি হ’ল হেতেন, তেতিয়া হলে বিশ্বৰ অধিকাংশ মৰুভূমি অনুৰ্বৰ কিয় হৈছে। উৰ্বৰ হলহেঁতেন। ইয়াত কৃপাবৃষ্টি যজ্ঞৰেই দেন। এই যজ্ঞ কৰ্মৰ দ্বাৰাই উৎপন্ন হয়, কৰ্মৰেই যজ্ঞ পূৰ্ণ হয়।

সেই কৰ্ম বেদৰ পৰা উৎপন্ন হোৱা বুলি জানা। বেদ ব্ৰহ্মস্থিত মহাপুৰুষৰ বানী হয়। যি তত্ত্ব জনা নাজায় সেই প্ৰত্যক্ষ অনুভূতিৰ নামেই বেদ। এইটো কোনো শ্লোক সংগ্ৰহ নহয়। বেদ অবিনাশী পৰমাত্মাৰ পৰা উৎপন্ন হোৱা বুলি জনা। প্ৰকাশতো কৰিছে মহাপুৰুষ সকলে, কিন্তু তেওঁ পৰমাত্মা সদৃশ হৈ গৈছে, তেওঁৰ মাধ্যমেদি অবিনাশী পৰব্ৰহ্ম ই কয়,

সেইকাৰণে বেদক অপৌৰুষেয় বুলি কোৱা হয়। মহাপুৰুষ সকলে বেদ কৰ পৰা পালে? সেইয়ে বেদ অবিনাশী পৰমাত্মাৰ পৰাই উৎপন্ন হ'ল। সেই মহাপুৰুষ, মৰমপুৰুষেই, তেওঁ এটা যন্ত্ৰ যেনেই সেইয়ে তেওঁৰ দ্বাৰা কোৱা হয়। কিয়নো যজ্ঞৰ দ্বাৰা মনৰ নিৰোধাৱস্থাত সেইটো বিদিত হয়। সেইকাৰণে সৰ্বব্যাপি পৰম অক্ষৰ পৰমাত্মা সকলো সময়তে যজ্ঞতেই প্ৰতিষ্ঠিত হয়। যজ্ঞই হ'ল তেওঁক প্ৰাপ্ত কৰাৰ একমাত্ৰ উপায়। ইয়াত জেৰ দি কৈছে -

এবং প্ৰবৰ্তিতং চক্ৰং নানুবৰ্তয়তীহ যঃ।

অঘায়ুৰিन्द्रিয়াৰামো মোঘং পাৰ্থ স জীৱতি।। ১৬।।

হে পাৰ্থ! যি পুৰুষে এই লোকত মনুষ্যশৰীৰ প্ৰাপ্ত কৰিও এই প্ৰকাৰে চলোৱা সাধন প্ৰক্ৰিয়া অনুসৰি নচলে অৰ্থাৎ দৈবী সম্পদৰ উৎকৰ্ষ, দেৱতাৰ বৃদ্ধি আৰু পৰম্পৰ বৃদ্ধিৰ দ্বাৰা অক্ষয়ধামৰ প্ৰাপ্ত কৰা, এই ক্ৰম অনুসৰি যি নচলে, ইন্দ্ৰিয়ৰ সুখৰ কাৰণে ইচ্ছা কৰে তেওঁৰেই 'পাপায়ু পুৰুষ' তেওঁৰ জীয়াই থকাটো মিছা।

বন্ধু সকল! যোগেশ্বৰ শ্ৰীকৃষ্ণই দ্বিতীয় আধ্যায়ত কৰ্মৰ নাম লৈছিল আৰু এই আধ্যায়ত তেখেতে নিৰ্দিষ্ট কৰ্মৰ আচৰণ কৰিবলৈ কৈছে। যজ্ঞৰ প্ৰক্ৰিয়াই হ'ল কৰ্ম। ইয়াৰ বাদে যি কাম কৰা যায়, তাক এই লোকৰ বন্ধন বুলি কৈছে। সেইকাৰণে সংগদোষ পৰিহাৰ কৰি সেই যজ্ঞৰ পূৰণৰ কাৰণে কৰ্মৰ আচৰণ কৰা। তেখেতে যজ্ঞৰ বিশেষতাৰ ওপৰত প্ৰকাশ কৰি কৈছে যে যজ্ঞৰ উৎপত্তি ব্ৰহ্মাৰ পৰা প্ৰজাই অন্নক উদ্দেশ্য কৰি সেই যজ্ঞত প্ৰবৃত্ত হয়। যজ্ঞ কৰ্মৰ পৰা আৰু কৰ্ম অপৌৰুষেয় বেদৰ পৰা উৎপন্ন হয়, অৱশ্যে বেদৰ মন্ত্ৰ দ্ৰষ্টা মহাপুৰুষেই আছিল। তেওঁ পুৰুষত্ব বিলীন হৈ গৈছিল। প্ৰাপ্তীৰ পিছত অবিনাশী পৰমাত্মাই তেওঁৰ শেষ আছিল, সেয়ে বেদ পৰমাত্মাৰ পৰা উৎপন্ন। সৰ্বব্যাপি পৰমাত্মা যজ্ঞত সৰ্বদাই প্ৰতিষ্ঠিত হয়। এই সাধন চক্ৰ অনুসৰি যি জন নচলে, তেওঁ পাপায়ু পুৰুষ, অকল ইন্দ্ৰিয়ৰ আৰাম নাই, অৱশ্যে অক্ষয় সুখ আছে। ইন্দ্ৰিয়ক সংযম কৰি তাৰ লগতে লাগি থকা যি বিধান। ইন্দ্ৰিয়ৰ সুখ বিচৰাজন পাপায়ু। এতিয়ালৈকে শ্ৰীকৃষ্ণই কোৱা নাই যজ্ঞ কি? কি যজ্ঞ কৰিয়েই থাকিবা, ইয়াৰ অন্ত নাই নে? শ্ৰীকৃষ্ণই কয় -

যজ্ঞাত্নবতিৰেৰ স্যাদাত্নতৃপ্তশ্চ মানবঃ।

আত্নন্যেৰ চ সন্তুষ্টস্য কাৰ্যং ন বিদ্যতে ॥ ১৭ ॥

কিন্তু যি মনুষ্য আত্নাতেই সদায় ৰত হৈ থাকে, আত্নতৃপ্ত, আৰু আত্নাতেই সন্তুষ্ট হৈ থাকে, তেওঁৰ কাৰণে কোনো কৰ্তব্যই বাকী নাথাকে। এয়েইতো আছিল লক্ষ্যস্থান। যেতিয়া অব্যক্ত, সনাতন, অবিনাশী আত্নতত্ত্ব প্ৰাপ্ত হৈ গ'ল, তেতিয়া কাক বিচাৰিব? এনে পুৰুষৰ বাবে কৰ্মৰ আৱশ্যকতা নাই, আৰাধনাৰো আৱশ্যকতা নাই। আত্না আৰু পৰমাত্মা ইটো আনটোৰ সমপৰ্য্যায়। এই ক্ষেত্ৰত পুনৰ চিত্ৰণ কৰিছে যে -

নৈব তস্য কৃতেনাৰ্থো নাকৃতেনেহ কশ্চন।

ন চাস্য সৰ্বভূতেষু কশ্চিদৰ্থব্যাপাশ্ৰয়ঃ ॥ ১৮ ॥

এই সংসাৰত সেই পুৰুষে কোনো কৰ্ম কৰিলেও লাভ নাই আৰু নকৰিলেও লোকচান নাই, প্ৰথম অৱস্থাত নিশ্চয় আৱশ্যক আছিল। তেওঁৰ সম্পূৰ্ণ প্ৰাণীত কোনো স্বাৰ্থ সম্বন্ধ নাথাকে। আত্নাইতো শাস্বত সনাতন, অব্যক্ত, অপৰিবৰ্তনশীল আৰু অক্ষয়। যেতিয়া তাক প্ৰাপ্ত কৰিলে, তাতেই তেওঁ তৃপ্ত, তাতেই তেওঁ ওত-প্ৰোত ভাৱে স্থিত, আগলৈ কোনো সন্দাই নাই যাক বিচাৰিব। পাবনো বা কি? সেই পুৰুষৰ কাৰণে কৰ্ম এৰি দিলেও কোনোহানী নাই, যত বিকাৰ অংকণ হৈ আছিল, সেই চিন্তাই নাই। তেওঁৰ সম্পূৰ্ণ ভূতজগত, বাহ্যিক জগত, আন্তৰিক সংকল্প একোৱেই নাথাকিল। সকলোতকৈ ডাঙৰ অৰ্থ আছিল পৰমাত্মা। সেইটো যেতিয়া পালে, তেতিয়া অন্যৰ কি প্ৰয়োজন?

তস্মাদসক্তঃ সততং কাৰ্যং কৰ্ম সমাচৰ।

অসক্তো হ্যাচৰনকৰ্ম পৰমাপ্নোতি পুৰুষঃ ॥ ১৯ ॥

স্থিতি প্ৰাপ্ত কৰিবলৈ হলে তুমি অনাসক্ত হোৱা, নিৰন্তৰ 'কাৰ্যকৰ্ম'- যি কৰাৰ যোগ্য কৰ্ম, সেই কৰ্ম ভাল ধৰণে কৰা। কিয়নো অনাসক্ত পুৰুষ কৰ্মৰ আচৰণৰ পৰাই পৰমাত্মাক প্ৰাপ্ত কৰে। 'নিয়ত কৰ্ম' "কাৰ্যকৰ্ম" একেই। কৰ্মৰ প্ৰেৰণা দি তেওঁ পুনৰ কৈছে -

কৰ্মণৈৰ হি সংসিদ্ধিমাস্থিতা জনকাদয়ঃ ।

লোকসঙ্গ্ৰহমেবাপি সম্পশ্যনকৰ্তুমৰ্হসি ॥ ২০ ॥

জনক মানে বজা জনক নহয়। জনক জন্মদাতা জনক কোৱা হয়। যোগেই জনক যি আপোনাৰ স্বৰূপক জন্ম দিয়ে, প্ৰকট কৰে। যোগত সংযুক্ত প্ৰত্যেক মহাপুৰুষেই জনক। এনে যোগ সংযুক্ত বহুতো ঋষি সকল **‘জনকাদয়ঃ’** জনক ইত্যাদি জ্ঞানী জন মহাপুৰুষো **‘কৰ্মণা** এবং হি সংসিদ্ধিৰ’ কৰ্মৰ দ্বাৰা পৰম সিদ্ধি প্ৰাপ্ত কৰিছে। পৰমসিদ্ধি মানে পৰমতত্ত্ব পৰমাত্মাৰ প্ৰাপ্তী। জনক আদি যিমানবোৰ আগত মহৰ্ষি হৈছিল - এই **‘কাৰ্য্যং কৰ্ম’** ৰ দ্বাৰাই; যি যজ্ঞৰ প্ৰক্ৰিয়া আছিল, এই কৰ্ম কৰিয়েই **‘সংসিদ্ধিৰ্’** পৰমসিদ্ধি প্ৰাপ্ত কৰিছিল। কিন্তু প্ৰাপ্তীৰ পাছতো তেওঁলোকেও লোক সংগ্ৰহৰ নিমিত্তে কৰ্ম কৰিছিল, লোকহিতাৰ্থে কৰ্ম কৰিছিল। সেয়ে তুমিও প্ৰাপ্তীৰ বাবে, প্ৰাপ্তীৰ পাছত লোক নায়ক হবৰ কাৰণে **‘কাৰ্য্যং কৰ্ম’** কৰাই যোগ্য। কিয় ?

এতিয়া শ্ৰীকৃষ্ণই কৈছিল যে প্ৰাপ্তীৰ পাছত মহাপুৰুষে কৰ্ম কৰিলেও লাভ নাই আৰু এৰিলেও লোকচান নাই, তথাপিও লোক সংগ্ৰহ, লোকহিত ব্যৱস্থাৰ কাৰণে তেওঁলোকে উত্তম প্ৰকাৰে নিয়ত কৰ্মৰেই আচৰণ কৰে।

যদ্যদাচৰতি শ্ৰেষ্ঠস্তত্তদেবেতৰো জনঃ ।

স যৎপ্ৰমাণং কুৰুতে লোকস্তদনুবৰ্ততে ॥ ২১ ॥

শ্ৰেষ্ঠ পুৰুষে যি যি আচৰণ কৰে, অন্যপুৰুষেও তেওঁলোকৰ অনুসৰণ কৰে। সেই মহাপুৰুষে কিছুপ্ৰমাণ কৰি দিয়ে, সংসাৰৰ লোকেও সেইটো অনুসৰণ কৰে। প্ৰথমে শ্ৰীকৃষ্ণই স্বৰূপত স্থিত, আত্মতৃপ্ত মহাপুৰুষৰ স্বভাৱৰ ওপৰত প্ৰকাশ কৰিছিল যে তেওঁলোকৰ কৰ্ম কৰিলেও লাভ নাই নকৰিলেও হানী নাই, তথাপিও জনক আদি কৰ্মত উত্তম প্ৰকাৰে লাগিছিল। ইয়াত সেই মহাপুৰুষ সকলৰ ভিতৰত শ্ৰীকৃষ্ণইও লাহেকৈ নিজৰ তুলনা কৰিছে যে তেওঁ এজন মহাপুৰুষ।

ন মে পাৰ্থাস্তি কৰ্তব্যং ত্ৰিশু লোকেষু কিঞ্চন ।

নানবাপ্তমবাপ্তব্যং বৰ্ত এব চ কৰ্মণি ॥ ২২ ॥

হে পার্থ! মোৰ তিনিও লোকত কোনো কৰ্তব্য নাই। আগত কৈছিলো যে সেই মহাপুৰুষৰ সমস্তভৌতিক জগতত কোনো কৰ্তব্য নাথাকে। ইয়াত কৈছে যে তিনিওলোকত মোৰ কোনো কৰ্তব্য বাকী থকা নাই তথা অকনমান মাত্ৰ প্ৰাপ্ত হব লগীয়া যোগ্য বস্তু অপ্রাপ্য হৈ থকা নাই, তথাপিও মই উত্তম প্ৰকাৰে কৰ্ম কৰিয়েই আছোঁ। কিয়?

যদি হ্যহংনবৰ্তেয়ং জাতু কৰ্মণ্যতদ্ভিতঃ।

মম বত্নানুবৰ্তন্তে মনুষ্যাঃ পাৰ্থ সৰ্বশঃ।। ২৩।।

কিয়নো যদি মই সাৰধান হৈ কোনো কৰ্ম নকৰো, তেতিয়া মানুহে মোৰ অনুসৰণ কৰিবলৈ আৰম্ভ কৰিব। তেতিয়াহলে কি আপোনাৰ অনুকৰণ কৰা বেয়া নেকি? শ্ৰীকৃষ্ণই কয় - হয়!

উৎসীদেয়ুৰিমে লোকা ন কুৰ্যাৎ কৰ্ম চেদহম্।

সঙ্কৰস্য চ কৰ্তা স্যামুপহন্যামিমাঃ প্ৰজাঃ।। ২৪।।

যদি মই সাৰধান হৈ কৰ্ম নকৰোঁ তেতিয়াহলে এই সকলো লোক ভ্ৰষ্ট হৈ যাব আৰু মই 'সঙ্কৰস্য' বৰ্ণ সংকৰৰ সৃষ্টি কৰোতা হৈ পৰিম আৰু এই সকলো প্ৰজাক হননকৰোতা মাৰোতা হৈ যাম। স্বৰূপত স্থিত মহাপুৰুষ সকলে সতৰ্ক হৈ যদি আৰাধনা ক্ৰমত লাগি নাথাকে তেতিয়া সমাজে তেওঁৰ নকল কৰি ভ্ৰষ্ট হৈ যাব। মহাপুৰুষেতো আৰাধনা পূৰ্ণ কৰি পৰম নৈষ্কৰ্মৰ স্থিতি প্ৰাপ্ত কৰিছে। তেওঁ নকৰিলেও তেওঁৰ কাৰণে হানী নহয়, কিন্তু সমাজেতো এতিয়া আৰাধনা আৰম্ভই কৰা নাই পাছৰ সকলৰ মাৰ্গ-দৰ্শনৰ কাৰণেই মহাপুৰুষ সকলে কৰ্ম কৰে, মইও কৰোঁ অৰ্থাৎ শ্ৰীকৃষ্ণ এজন মহাপুৰুষ আছিল, তেওঁ কৈছে যে মহাপুৰুষে লোক সংগ্ৰহৰ কাৰণে কৰ্ম কৰে, মইও কৰোঁ যদি নকৰোঁ তেতিয়াহলে লোকৰ পতন হৈ যাব, সকলোৰে কৰ্ম এৰি দিব।

মন বৰ চঞ্চল। এইটো সকলো বিচাৰে, মাত্ৰ ভজনহে নিবিচাৰে। যদি স্বৰূপস্থিত মহাপুৰুষে কৰ্ম নকৰে, তেতিয়া হলে দেখা-দেখিয়েই পাছৰ বিলাকে তৎমুহূৰ্ততেই কৰ্ম এৰি দিব। তেওঁলোকে চল পাই যাব, যে কব

তেওঁলোকে ভজন নকৰে, পান খায়, সুগন্ধি ঘঁহে, সাধাৰণ কথা পাতে তথাপিও মহাপুৰুষ হৈ পৰে, এনেকুৱা ভাৱি আৰাধনাৰ পৰা আতঁৰি যায়, পতিত হৈ যায়। শ্ৰীকৃষ্ণই কয় যে যদি মই কৰ্ম নকৰোঁ, তেতিয়া সকলো ভ্ৰষ্ট হৈ যাব আৰু মই বৰ্ণসংকৰৰ স্ৰষ্টা হৈ পৰিম।

স্ত্ৰী সকল দুষিত হলে বৰ্ণসংকৰ হোৱাতো শুনা গৈছে। অৰ্জুনো এই ভয়তে বিহুল হৈ আছিল যে স্ত্ৰী সকল দুষিত হলে বৰ্ণ সংকৰৰ উৎপন্ন হব; কিন্তু শ্ৰীকৃষ্ণই কৈছে - যদি মই সাৰধান হৈ আৰাধনাৰ কামত লাগি নাথাকে তেতিয়াহলে বৰ্ণসংকৰৰ কৰ্ত্তা হৈ যাম। বস্তুতঃ আত্মাৰ শুদ্ধ বৰ্ণ হ'ল পৰমাত্মা। নিজৰ শাস্ত্ৰত স্বৰূপৰ পথৰ পৰা আতঁৰি যোৱা হ'ল বৰ্ণসংকৰতা। যদি স্বৰূপস্থ মহাপুৰুষ ক্ৰিয়াত লাগি নাথাকে, তেতিয়া লোকে তেওঁৰ অনুসৰণ কৰিব আৰু ক্ৰিয়া নকৰিব, আত্মপথৰ পৰা আতঁৰি যাব, বৰ্ণসংকৰ হৈ যাব। তেওঁলোক প্ৰকৃতিত হেৰাই যাব।

স্ত্ৰী সকলৰ সতীত্ব আৰু শুদ্ধতা এটা সামাজিক ব্যৱস্থা হয়, অধিকাৰৰ প্ৰশ্ন হয়। সমাজত তাৰ উপযোগীতাও আছে, কিন্তু মাক-দেউতাকৰ ভুলত সন্তানৰ সাধনাৰ ক্ষেত্ৰত কোনো প্ৰভাৱ নপৰে।

‘আপন কৰনী পাৰ উতৰনী’ হনুমান, ব্যাস, বশিষ্ঠ, নাৰদ, শুকদেৱ, কবীৰ, যিশু ইত্যাদি ভাল মহাপুৰুষ আছিল, যদিও সামাজিক কুলীনতাৰ লগত এওঁলোকৰ সম্বন্ধ নাই। আত্মা নিজৰ পূৰ্ব জন্মৰ গুণ-ধৰ্ম লৈয়ে আহে। শ্ৰীকৃষ্ণই কয় -‘মনঃ ষষ্ঠানীন্দ্ৰিয়াণি প্ৰকৃতিস্থানি কৰ্ষতি’(১৫/৭) মনেৰে ইন্দ্ৰিয়ৰ দ্বাৰা যি কৰ্ম বা কাৰ্য্য এই জন্মত হয়, তাৰ সংস্কাৰ লৈ জীৱাত্মা পুৰণা শৰীৰক ত্যাগ কৰি নবীন শৰীৰত প্ৰবেশ কৰে। ইয়াত জন্ম দাতাৰ একো নাই। তাৰ বিকাশত কোনো বিভেদ নাই। সেয়ে স্ত্ৰীসকল দুষিত হলে বৰ্ণসংকৰ নহয়। স্ত্ৰী সকল দুষিত হোৱা আৰু বৰ্ণ সংকৰ সৃষ্টি হোৱাৰ লগত কোনো সম্বন্ধ নাই। শুদ্ধ স্বৰূপৰ ফালে অগ্ৰসৰ নহৈ প্ৰকৃতিত সিঁচৰিত হোৱাটোৱেই হ'ল বৰ্ণসংকৰ।

যদি মহাপুৰুষ সকলে সাৰধান হৈ ক্ৰিয়াত (নিয়ত কৰ্ম) লাগি নাথাকে আৰু লোকক ক্ৰিয়া নকৰায়, তেতিয়া সকলো প্ৰজাক হনন কৰা মাৰোতা হৈ

পৰিব। সাধনা ক্ৰমত চলি গৈ সেই মূল অবিনাশীৰ প্ৰাপ্তীয়েই জীৱন আৰু প্ৰকৃতিত সিঁচৰিত হৈ থকা, পথ ভ্ৰষ্ট হৈ যোৱাটো হ'ল মৃত্যু; কিন্তু সেই জন মহাপুৰুষে এই সমূহ প্ৰজা বৰ্গক ক্ৰিয়া-পথত যদি নচলায়, সেই সকলো প্ৰজাক সিঁচৰিত হোৱাৰ পৰা আনি সৎপথত নচলায়, তেতিয়া তেওঁ সকলো প্ৰজাৰ-হনন কৰোঁতা, হত্যাৰা, হিংস্ৰক হব আৰু ক্ৰমশঃ চলি গৈ যি জনে সকলোকে চলাই নিয়ে তেওঁহে শুদ্ধ, অহিংসক হয়। গীতাৰ অনুসৰি শৰীৰৰ নিধন, নশ্চৰ কলেবৰৰ নিধন মাত্ৰ পৰিবৰ্ত্তন হৈ হিংসা নহয়।

সক্তাঃ কৰ্মণ্যৱিদ্ধাংসো যথা কুৰ্বন্তি ভাৰত।

কুৰ্যাদ্বিদ্ধাংস্তুখাসক্তশ্চিকীৰ্ণলোকসঙ্গ্ৰহম্।। ২৫।।

হে ভাৰত! কৰ্মত আসক্ত হোৱা অজ্ঞানীজনে যেনে কৰ্ম কৰে, অনাসক্ত হোৱা পূৰ্ণজ্ঞাতায়েও লোক হৃদয়ত প্ৰেৰণা আৰু কল্যাণ সংগ্ৰহৰ ইচ্ছা কৰি তেনেকৈ কৰ্ম কৰে। যজ্ঞৰ বিধি জানিও আৰু কৰিও আমি অজ্ঞানী। জ্ঞানৰ অৰ্থ হ'ল প্ৰত্যক্ষ জনা। যেতিয়ালৈকে আমি অকনো তেওঁৰ সৈতে লগা নাই, আৰাধ্যৰ পৰা বেলেগে আছো তেতিয়ালৈকে আমি অজ্ঞানীয়েই হৈ থাকিম। যেতিয়ালৈকে অজ্ঞানীয়ে যিমান আসক্তিতে আৰাধনা কৰে, অনাসক্তইও তেনেকৈ কৰে। যাৰ কৰ্মৰ প্ৰতি প্ৰয়োজন বোধ নহয়, তথাপি আসক্তি কিয়? এনে পূৰ্ণ জ্ঞাতা মহাপুৰুষো লোক হিতৰ কাৰণে কৰ্ম কৰে, দৈৱী সম্পদৰ উৎকৰ্ষ সাধন কৰে, যাৰ ফলত সমাজ তাক লৈ চলিব পাৰে।

ন বুদ্ধিভেদং জনয়েদজ্ঞানাং কৰ্মসঙ্গিনাম্।

জোষয়েৎসৰ্বকৰ্মাণি বিদ্বান্য়ুক্তঃ সমাচৰন্।। ২৬।।

জ্ঞানী পুৰুষে আসক্তি থকা অজ্ঞানী পুৰুষৰ ভ্ৰম সৃষ্টি নকৰাকৈ কৰ্ম কৰা উচিত, অৰ্থাৎ স্বৰূপস্থ মহাপুৰুষ সকলে মন কৰিব লাগিব যে তেওঁ লোকৰ কোনো আচৰণে পাহত থকা জনৰ কৰ্মৰ প্ৰতি অশ্ৰদ্ধা যেন নাহে। পৰামাত্মা তত্ত্ব সংযুক্ত মহাপুৰুষকো নিজে উত্তম প্ৰকাৰে নিয়ত কৰ্ম কৰি তেওঁলোকৰ দ্বাৰাও কৰোৱা উচিত।

সেই কাৰণে 'পূজ্য মহাৰাজজী' বৃদ্ধাৱস্থাতো ৰাতি দুটা বজাতে উঠিছিল, ধ্যানত বহিছিল আৰু কাহিবলৈ ধৰিছিল। তিনি বাজিলেই কব ধৰিছিল -

উঠা, অ' মাটিৰ পুতলা বিলাক! সকলো উঠি চিন্তনত লাগি যায়, তেতিয়া নিজে অলপ বাগৰ মাৰে। আকৌ অলপ সময়ৰ পাছত উঠি বহে। কৈছিলে “তোমালোকে ভাৱা মহাৰাজ শুই আছে। কিন্তু মই শুৱা নাই, শ্বাসত লাগি আছোঁ। বৃদ্ধ শৰীৰ, বহাত কষ্ট হয়, সেয়ে অলপ পৰি থাকো; কিন্তু তোমালোকে স্থিৰ হৈ পোনভাবে বহি চিন্তনত লগা উচিত। যেতিয়া লৈকে তেলৰ ধাৰাৰ দৰে ৰচি নালাগে, ক্ৰম ছিঙিব নালাগে, অন্য সংকল্পই মাজতে ব্যৱধান নানে তেতিয়ালৈকে সততে লাগি থকা হ'ল সাধকৰ ধৰ্ম। মোৰ শ্বাস বাঁহৰ দৰে স্থিৰ ভাৱে ঠিয় হৈ আছে।” এইদৰে অনুগামী সকলক কৰ্ম কৰাবৰ বাবে মহাপুৰুষ সকলেও উত্তম প্ৰকাৰে কৰ্মত লাগি থাকিব লাগে। ‘উদাহৰণতকৈ আৰ্হি শ্ৰেষ্ঠ।’ জিস গুণকো শিখাৱৈ, উসে কৰকে দিখাৱৈ অৰ্থাৎ আপনি আচৰি ধৰ্ম জীৱেৰে শিখায়।।

এই ধৰণে স্বৰূপস্থিত মহাপুৰুষকো নিজে কৰ্ম কৰি সাধককো আৰাধনাত লগাই থকা উচিত। সাধকো শ্ৰদ্ধাভাবে আৰাধনাত লাগি থকা

যে মে মতমিদং নিত্যমনুতিষ্ঠন্তি মানবাঃ।

শ্ৰদ্ধাবস্তোহনসূয়ন্তো মুচ্যন্তে ত্যেহপি কৰ্মভিঃ।। ৩১।।

অৰ্জুন! যি জন মনুষ্যই দোষ দৃষ্টিৰ পৰা আতঁৰত থাকি শ্ৰদ্ধাভাৱেৰে সমৰ্পণ সংযুক্ত হৈ মোৰ এই মত অনুসৰি চলে ‘যুদ্ধ কৰা’ সেই জন পুৰুষ সম্পূৰ্ণ কৰ্মৰ পৰা মুক্ত হব। যোগেশ্বৰৰ এই আশ্বাসন অকল হিন্দু-মুচলমান অথবা খৃষ্টান সকলকেই নহয় আনকি মানৱ মাত্ৰৰ কাৰণেই হয়। তেওঁৰ মতত আছে যে যুদ্ধ কৰা, এইটোৰ পৰা এনে প্ৰমাণ হয় যে এই উপদেশ যুদ্ধ কৰা জনৰ কাৰণেহে আছিল। অৰ্জুনৰ সন্মুখত সৌভাগ্যেৰে বিশ্বযুদ্ধৰ সংৰচনা আছিল, আপোনাৰ ওচৰততো তেনে যুদ্ধ নাই। আপুনি গীতাৰ পিছত কিয় লাগিছে? কিয়নো কৰ্ম বন্ধনৰ পৰা মুক্তি বিচৰাজনৰ এই যুদ্ধৰ আৱশ্যকতা আছে। বাস্তৱত এনেকুৱা একো নহয়। মূলতঃ এইটো যুদ্ধ হ'ল অন্তৰাত্মাৰ যুদ্ধ। ক্ষেত্ৰ-ক্ষেত্ৰজ্ঞৰ, বিদ্যা আৰু অবিদ্যাৰ, ধৰ্মক্ষেত্ৰ আৰু কুৰুক্ষেত্ৰৰ যুদ্ধ হয়। আপুনি যেতিয়াই ধ্যানত বহি চিত্তক নিৰোধ কৰিব বিচাৰিব, বিজাতীয় প্ৰবৃত্তিবোৰে প্ৰত্যক্ষ বাধা দিব, ভয়ংকৰ আক্ৰমণ কৰিব। তাকে শমন কৰি

চিত্তক নিৰোধ কৰি যোৱাটোৱে হ'ল যুদ্ধ। যি জনে দোষ দৃষ্টিৰে আতঁৰত থাকি শত্ৰুৰ সৈতে এই যুদ্ধত লাগি থাকে, তেওঁ কৰ্ম বন্ধনৰ পৰা, অহা-যোৱাৰ পৰা সম্পূৰ্ণ ভাৱে পৰিত্ৰাণ পায়। যি জনে এই যুদ্ধত অৱতীৰ্ণ নহয় তেওঁৰ কি গতি হয়? এই বিষয়ে কৈছে-

যে হ্বেতদভ্যসূয়ন্তো নানুতিষ্ঠন্তি মে মতম্।

সৰ্বজ্ঞানবিমূঢ়াংস্তান্‌বিদ্ধি নস্তানচেতসঃ।। ৩২।।

দোষ-দৃষ্টি থকাজন 'অচেতসঃ' মোহ নিচাত অচেতন হোৱা সকলে মোৰ মত অনুসৰি নচলে; অর্থাৎ ধ্যানস্থ হৈ আশা, মমতা, সন্তাপবিহীন হৈ সমপৰ্ণৰ সৈতে যুদ্ধ নকৰে, 'সৰ্বজ্ঞানবিমূঢ়ান্‌' জ্ঞান পথৰ পৰা সকলো সময়তে মোহীত হৈ থকা তেনে লোকক তুমি ভ্ৰষ্ট হোৱা বুলিয়ে জানা। যদি এইটোৱে শুদ্ধ তেতিয়া হলে মানুহে নকৰে কিয়? ইয়াত কৈছে-

সদৃশং চেষ্টতে স্বস্যাঃ প্রকৃতেজ্ঞানবানপি।

প্রকৃতিং যান্তি ভূতানিনিগ্রহঃ কিং কৰিষ্যতি।। ৩৩।।

সকলো প্ৰাণী নিজৰ প্ৰকৃতিৰ মতেই থাকে, নিজৰ স্বভাৱ অনুসৰিয়ে কৰ্মত ভাগ লয়। প্ৰত্যক্ষদৰ্শী জ্ঞানীয়েও নিজৰ প্ৰকৃতি অনুসৰিয়ে চেষ্টা কৰি থাকে। প্ৰাণীয়ে নিজৰ কৰ্মত চলি থাকে আৰু জ্ঞানীয়ে নিজৰ স্বৰূপত। যাৰ যেনে প্ৰকৃতিৰ তাড়না, সি তেনেকৈ কাৰ্য্য কৰি থাকে। এই স্বয়ং সিদ্ধ কথা।

ইয়াৰ নিৰাকৰণৰ উপায় কিবা আছেনে? এটাই কাৰণ সকলো লোক মোৰ মত অনুসৰি কৰ্মত প্ৰবৃত্ত নহয়। তেওঁলোকে আশা, মমতা, সন্তাপক অন্যশব্দত ৰাগ-দ্বেষক ত্যাগ কৰিব নোৱাৰে, যাৰ ফলত কৰ্মৰ অলপো আচৰণ নহয়। ইয়াকে আৰু স্পষ্ট কৰি অন্য এক কাৰণ দৰ্শায়-

ইन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थे ৰাগদ্বेषৌ ব্যবস্থিতৌ।

তয়োৰ্ন ৰশমাগচ্ছেত্তৌ হ্যস্য পৰিপস্থিনৌ।। ৩৪।।

ইন্দ্রিয় আৰু ইন্দ্রিয়ৰ ভোগত ৰাগ আৰু দ্বেষ আছে। এই দুটাৰ বশত থকা উচিত নহয়; কিয়নো এই কল্যাণ মাৰ্গত কৰ্মৰ পৰা মুক্ত হব পৰা প্ৰণালীৰ

এই বাগ আৰু দেষ দুৰ্ঘৰ্শ শত্ৰু, আৰাধনাক অপহৰণ কৰি লৈ যায়। যেতিয়া শত্ৰু ভিতৰত আছে, তেতিয়া বাহিৰত কোন কাৰ লগত যুজিব? শত্ৰু ইন্দ্ৰিয়আৰু ভোগত আছে, অন্তঃকৰণত আছে। সেয়ে এই যুদ্ধও অন্তঃকৰণৰ যুদ্ধ, কিয়নো শৰীৰেই ক্ষেত্ৰ, যত সজাতীয়, বিজাতীয় দুটা প্ৰবৃত্তিৰ, বিদ্যা আৰু অবিদ্যা থাকে, যিটো মায়াৰ দুটা অংগ। এই প্ৰবৃত্তিৰ পৰা পাৰ পোৱা, সজাতীয় প্ৰবৃত্তিক সাধনা কৰি বিজাতীয় প্ৰবৃত্তিৰ অন্ত কৰাই হ'ল যুদ্ধ। বিজাতীয় সমাপ্ত হলে সজাতীয়ৰ উপযোগও সমাপ্ত হৈ যায়। স্বৰূপক স্পৰ্শ কৰি সজাতীয়ৰো তাৰ অন্তৰালতে বিলয় হৈ যোৱা, এই দৰে প্ৰকৃতিৰ পৰা পাৰ পোৱাই হ'ল যুদ্ধ, যিটো ধ্যানৰ দ্বাৰাহে সম্ভৱ।

বাগ-দেষৰ শমনত সময় লাগেঙ্গ সেই কাৰণে বহুতো সাধক ক্ৰিয়াক এৰি সততে মহাপুৰুষৰ নকল কৰিব ধৰে। শ্ৰীকৃষ্ণই সাৱধান কৰি কয় -

শ্ৰেয়ান্ স্বধৰ্মো বিগুণঃ পৰধৰ্মাৎস্বনুষ্ঠিতাৎ।

স্বধৰ্মে নিধনং শ্ৰেয়ঃ পৰধৰ্মো ভয়াবহঃ।। ৩৫।।

এজন সাধক দহ বছৰ ধৰি সাধনাত লাগি আছে আৰু অন্যজন মাত্ৰ আজি প্ৰবেশ কৰিছে। দুই জনৰ ক্ষমতা একেই নহব। প্ৰাথমিক পৰ্য্যায়ৰ সাধকে যদি তেওঁৰ নকল কৰে -তেতিয়া নষ্ট হৈ যাব। এই ক্ষেত্ৰত শ্ৰীকৃষ্ণই কয় যে উত্তম প্ৰকাৰৰ আচৰণৰ অন্যৰ ধৰ্মতকৈ গুণহীন নিজৰ ধৰ্মই শ্ৰেয়। স্বভাৱেৰে উৎপন্ন কৰ্মত প্ৰবৃত্ত হব পৰা ক্ষমতা নিজৰ ধৰ্ম। নিজৰ ক্ষমতা অনুসৰি কৰ্মত প্ৰবৃত্ত হব পৰা সাধকে এদিন নহয় এদিন পাৰ হবই। অতঃ স্বধৰ্ম আচৰণত মৰাও পৰম কল্যাণকাৰক। য'ৰ পৰা সাধনা ছিঙি যাব, শৰীৰ প্ৰাপ্ত হলে পূনৰ তাৰ পৰাই আৰম্ভ হব। আত্মাতো নমৰে। শৰীৰ (বস্ত্ৰ) সলনী হলেই আপোনাৰ বিচাৰ-বুদ্ধি সলনী নহয়। আগৰ জনৰ দৰে নকল কৰিলে সাধকৰ ভয় হব। ভয় প্ৰকৃতিত হে থাকে পৰমাত্মাত নাই। প্ৰকৃতিৰ পৰ্দা আৰু ডাঠ হৈ যাব। এই ভগৱৎপথত নকল বহুত হয়। পূজ্য মহাৰাজ জীৰ এবাৰ আকাশ বাণী হৈছিল যে অনুসুইয়া গৈ থাকা, “তেতিয়া জন্মৰ পৰা চিত্ৰকুটলৈ আহিলো আৰু অনুসুইয়াৰ অৰণ্যত থাকিবলৈ ললোঁ।” বহুতো মহাত্মাসকল সেই ফালেদি অহা যোৱা কৰিছিল। এজনে দেখিলে যে পৰমহংস

জী দিগম্বৰ হৈ আছে, উলংগ ভাৱে আছে, তথাপিও তেওঁৰ সন্মান আছে। তেওঁ কৌপীন পেলাই দিলে, দণ্ড-কমণ্ডলু অন্য এজন মহাত্মাক দি দিলে আৰু তেওঁ নিজে দিগম্বৰ হৈ গ'ল। কিছু দিনৰ পাছত আহি দেখিলে যে পৰমহংসই মানুহৰ লগত কথাও পাতে গালিও দিয়ে। মহাৰাজজীক আদেশ হৈছিল যে ভক্তৰ কল্যাণৰ কাৰণে কিছু তাড়নাও দিব। এই পথৰ পথিকক অলপ চোৱা-চিতা কৰিব। মহাৰাজ জীৰ নকল কৰি সেই মহাত্মা জনেও গালি পাৰিবলৈ ধৰিলে, কিন্তু ওভতাই মানুহে তেওঁক কিবা এটা কয়েই। মহাত্মাই কব ধৰিলে-তাততো কোনো নামাতে, ইয়াততো আকৌ উত্তৰ দিয়ে।

আকৌ দুবছৰৰ পাছত আহি দেখিলে যে পৰমহংস জীতো গাদিৰ ওপৰত বহি আছে, মানুহে বিছি আছে, চোঁৱৰ চলাই আছে। তেৰো হাবিৰ এটুকুৰাত তক্তা অনালে, গাদি পাৰিলে, দুজনক চোঁৱৰ লৰাবলৈও লগাই দিলে। প্ৰত্যেক সোমবাৰে মানুহৰ ভীড়ৰ বন্দবস্ত কৰিলে লৰা লাগিলে পঞ্চাশ টকা আৰু ছোৱালী লাগিলে পচিশ টকা! কিন্তু

‘উঘৰ অন্ত ন হোই নিবাহু’ এমাহতে মূল্যহীন হৈ যাবে লগা হ'ল। এই ভগৱৎ পথত নকল নাখাটে। সাধকক নিজৰ ধৰ্মৰ আচৰণহে কৰা উচিত।

স্বধৰ্ম মানে নো কি? আধ্যায় দুইত শ্ৰীকৃষ্ণই কৈছিল স্বধৰ্মক চাই তুমি যুদ্ধ কৰা যোগ্য। ক্ষেত্ৰীয়ৰ কাৰণে ইয়াতকৈ অধিক কল্যাণকাৰী ৰাস্তা আৰু নাই। স্বধৰ্ম মতে অৰ্জুন ক্ষেত্ৰীয় আছিল। ইয়াত এটা ইঙ্গিত দিছে যে অৰ্জুন! যি জন ব্ৰাহ্মণ, তেওঁৰ কাৰণে বেদৰ উপদেশ ক্ষুদ্ৰ জলাশয়ৰ সমান। তুমি বেদতকৈ ওপৰলৈ উঠা আৰু ব্ৰাহ্মণ হোৱা, অৰ্থাৎ স্বধৰ্মত পৰিবৰ্ত্তন সম্ভৱ হয়। তাত আকৌ কৈছে যে ৰাগ-দ্বেষৰ বশত নাথাকিবা, ইহঁতক কাটি পেলোৱা স্বধৰ্ম লাভজনক এইটোৰ অৰ্থ এনে নহয় যে অৰ্জুনে কোনো ব্ৰাহ্মণৰ নকল কৰি তেওঁৰ দৰে হওক।

একেটা কৰ্মপথক মহাপুৰুষে চাৰিটা শ্ৰেণীৰ সাধকক ক্ৰমশঃ শূদ্ৰ, বৈশ্য, ক্ষেত্ৰীয় আৰু ব্ৰাহ্মণৰ সংজ্ঞা দিছে। ক্ষুদ্ৰ ক্ষমতাৰ পৰা কৰ্মৰ আৰম্ভ

হয় আৰু সাধনা ক্ৰমত সেই সাধকেই ব্ৰাহ্মণ হৈ যায়। ইয়াতকৈ আগলৈগৈ যেতিয়া তেওঁ পৰমাত্মাত প্ৰবেশ হব, তেতিয়া - **‘ন ব্ৰাহ্মণো ন ক্ষত্ৰিয়ঃ ন বৈশ্যো ন শূদ্ৰ চিदानन्दरूपः शिव केवलोह हम्’**। তেওঁ বৰ্ণতকৈ ওপৰত হৈ যায়। ইয়াত শ্ৰীকৃষ্ণইও কৈছে যে ‘চাতুৰ্বৰ্ণ্যং ময়া সৃষ্টং’ চাৰি বৰ্ণৰ ৰচনা ময়েই কৰিলো। তেতিয়া হলে জন্মৰ আধাৰতে মানুহক ভাগ কৰিলে নেকি? নহয়, ‘গুণ কৰ্ম বিভাগশঃ’ গুণৰ আধাৰত কৰ্মক ভাগ কৰিলে। কেনেকুৱা কৰ্ম? কি সাংসাৰিক কৰ্মনে? শ্ৰীকৃষ্ণই কয়-নহয়, নিয়ত কৰ্মঙ্গ নিয়ত কৰ্ম কি? সেইটো হ’ল যজ্ঞৰ প্ৰক্ৰিয়া যত শ্বাস-প্ৰশ্বাসৰ হৰন হয়, ইন্দ্ৰিয় সংযম হয়, যাৰ শুদ্ধ অৰ্থ হ’ল - যোগ সাধনা, আৰাধনা। আৰাধ্য দেৱৰ ওচৰলৈ নিয়া বিধি বিশেষ হ’ল আৰাধনা। এই আৰাধনা কৰ্মক চাৰিটা ভাগত বিভক্ত কৰা হৈছে। যি যেনে ক্ষমতা থকা পুৰুষ তেওঁ সেই শ্ৰেণীৰ পৰাই আৰম্ভ কৰি যাব লাগে, এয়াই হ’ল সকলোৰে নিজৰ নিজৰ স্বধৰ্ম। যদি তেওঁ আগৰজনৰ নকল কৰিব ধৰে, তেতিয়া হলে তেওঁ ভয় খাব। সম্পূৰ্ণ নষ্ট হৈ যাবতো নোৱাৰে, কিয়নো ইয়াত বীজৰ নাশ নহয়। হয় তেওঁ প্ৰকৃতিৰ তাড়নাত পৰি ভয়াক্ৰান্ত দীন-হীন অৱস্থা হৈ যাব পাৰে। প্ৰাইমাৰি স্তৰৰ শিক্ষাৰ্থী এজন স্নাতক শ্ৰেণীত পঢ়িবলৈ বহিলে স্নাতক হব পাৰিব জানো? তেওঁ প্ৰাথমিক পৰ্য্যায়ৰ বৰ্ণমালাৰ পৰাই বঞ্চিত হব। অৰ্জুনে প্ৰশ্ন কৰে যে মানুহে স্বধৰ্মৰ আচৰণ কিয় নকৰে?

অৰ্জুন উবাচ

অথ কেন প্রযুক্তোহয়ং পাপং চৰতি পুৰুষঃ।

অনিচ্ছন্নপি বাৰ্ষেয় বলাদিৰ নিয়োজিতঃ।। ৩৬।।

হে কৃষ্ণ! আকৌ এই পুৰুষ কোনোবাই তেওঁক জোৰকৰি টানি আনি লগাই দিয়াৰ দৰে কাৰ প্ৰেৰণাত পাপৰ আচৰণ কৰে? আপোনাৰ মতানুসাৰে কিয় নাচলে? ইয়াত যোগেশ্বৰ শ্ৰীকৃষ্ণই কয় -

শ্ৰীভগবানুবাচ

কাম এষ ক্ৰোধ এষ ৰজোগুণসমুদ্ভ বঃ।

মহাশনো মহাপাপমা বিদ্যেনমিহ বৈৰিণম্।। ৩৭।।

অৰ্জুন ! বজোপুণেৰে উৎপন্ন এই কাম আৰু ক্ৰোধ আগ্নিৰ সমান ভোগ, ভোগ কৰিলেও তৃপ্ত নোহোৱা মহান পাপী। কাম-ক্ৰোধ, বাগ-দ্বেষ ইত্যাদিৰে পৰিপূৰক, এতিয়ালৈকে মই যিবোৰ আলোচনা কৰিলো, এই বিষয়ত তেওঁলোক শত্ৰু বুলিয়ে জানা। এতিয়া ইয়াৰ প্ৰভাব সম্পৰ্কে কয় -

ধূমেনাৰিয়তে বহিৰ্যথাদৰ্শো মলেন চ।

যথোল্বেনাবৃতো গৰ্ভস্তথা তেনেদমাবৃতম্ ॥ ৩৮ ॥

যেনেকৈ ধূৱাত জুই আৰু মলিৰে আইনা ঢাক খাই থাকে, যেনেকৈ গৰ্ভ আৱৰণৰ মাজত ঢাক খাই থাকে, ঠিক তেনেকৈ কাম-ক্ৰোধাদি বিকাৰ বিলাকে জ্ঞানক ঢাকি ৰাখে। তিতা খৰি জলালে অকল ধূৱাই বাহিৰ হয়, অগ্নি থাকিও শিখা উঠিব নোৱাৰে। মলিৰে ঢাক খাই থকা আইনাত যেনেকৈ প্ৰতিবিশ্ব অস্পষ্ট হয়, গৰ্ভাশয়ৰে গৰ্ভ ঢাক খাই থকাৰ দৰে - এই বিকাৰ বোৰ থাকিলে পৰমাত্মাৰ প্ৰত্যক্ষ জ্ঞান হব নোৱাৰে।

আবৃতং জ্ঞানমেতেন জ্ঞানিনো নিত্যবৈৰিণা।

কামৰূপেণ কৌন্তেয় দুস্পূৰেণানলেন চ ॥ ৩৯ ॥

হে কৌন্তেয় ! জুইৰ সমান ভোগত তৃপ্ত নোহোৱা জ্ঞানী বিলাকৰ পৰম শত্ৰু এই কামেৰে জ্ঞান ঢাক খাই থাকে। এতিয়া শ্ৰীকৃষ্ণই কাম আৰু ক্ৰোধ এই দুটোক শত্ৰু বুলি কলে। প্ৰস্তুত শ্লোকত মাত্ৰ এটা হে শত্ৰু কাম বুলি কোৱা হৈছে। মূলতঃ কামতেই ক্ৰোধৰ অন্তৰ্ভাৱ সুমাই আছে। কাৰ্য পূৰা হৈ গলে ক্ৰোধ সমাপ্ত হৈ যায়। কিন্তু বাসনাৰ শেষ নহয়। বাসনা পূৰণত বাধা আহিলেই ক্ৰোধ জাগৃত হয়। কামৰ অন্তৰালতে ক্ৰোধ আছে। এই শত্ৰু বিলাক থাকে ক'ত? ইহঁতক ক'ত বিচৰা যায়? থকা ঠাই জানি থলে ইহঁতক সমূলে নষ্ট কৰিবলৈ সুবিধা হয়। ইয়াত শ্ৰীকৃষ্ণই কয় -

ইন্দ্ৰিয়াণি মনো বুদ্ধিৰস্যধিষ্ঠানমুচ্যতে।

এতৈৰ্বিমোহয়ত্যেষ জ্ঞানমাবৃত্য দেহিনম্ ॥ ৪০ ॥

ইন্দ্ৰিয় বিলাক, মন আৰু বুদ্ধি ইয়াৰ বাসস্থান বুলি কোৱা হয়। এই কামে, এই মন, বুদ্ধি আৰু ইন্দ্ৰিয়ৰ দ্বাৰা জ্ঞানক ঢাকি পেলায় আৰু জীবাত্মাক মোহত পেলাই দিয়ে।

তস্মাত্ত্মিন্দ্রিয়াণ্যাদৌ নিয়ম্য ভৰতৰ্ষভ ।

পাপমানং প্ৰজহি হেনং জ্ঞানবিজ্ঞাননাশনম্ ॥ ৪১ ॥

সেই কাৰণে হে অৰ্জুন ! তুমি প্ৰথমে ইন্দ্ৰিয় বিলাকক 'নিয়ম্য' সংযত কৰিলোৱা, কিয়নো শত্ৰু ইয়াৰ ভিতৰতে আছে। সেইটো তোমাৰ শৰীৰৰ ভিতৰতে আছে। বাহিৰত বিচাৰিলে তাক কতো পোৱা নাযাব। এইটো অন্তৰ জগতৰ হৃদয়-দেশৰ যুদ্ধ। ইন্দ্ৰিয়ক নিজৰ বশত ৰাখি জ্ঞান আৰু বিজ্ঞানক নাশ কৰিবপৰা এই পাপীকামক মাৰি পোলোৱা। কাম চিখাই দূৰ কৰিব নোৱাৰে, সেয়ে বিকাৰ বিলাকৰ নিবাস স্থলক চাৰিও ফালৰ পৰা বেৰি লোৱা, ইন্দ্ৰিয়ক সংযত কৰা।

কিন্তু ইন্দ্ৰিয় বিলাক আৰু মনক সংযত কৰাতো বৰ কঠিন। আমি এইটো কৰিব পাৰিম নে? এই ক্ষেত্ৰত শ্ৰীকৃষ্ণই আপোনাৰ সামৰ্থ্যৰ কথা কৈ উৎসাহ দি কৈছে-

ইন্দ্ৰিয়াণি পৰাণ্যাছ্ৰিদ্ভিয়েভ্যঃ পৰং মনঃ।

মনসস্ত পৰা বুদ্ধিৰ্যো বুদ্ধেঃ পৰতস্ত সঃ ॥ ৪২ ॥

অৰ্জুন ! এই শৰীৰতকৈ ইন্দ্ৰিয়বোৰেই শ্ৰেষ্ঠ অৰ্থাৎ সুক্ষ্ম আৰু শক্তি শালী বুলি জানা। ইন্দ্ৰিয়তকৈ দূৰত মন আৰু শক্তিশালীও। মনতকৈ বুদ্ধি আৰু দূৰ, যি বুদ্ধিতকৈও অত্যন্ত দূৰত আছে, সেইটো হ'ল তোমাৰ আত্মা। সেইটোৱে তুমি। সেইকাৰণে ইন্দ্ৰিয়বোৰ, মন আৰু বুদ্ধিক নিৰোধ কৰাত তুমি সক্ষম। পাৰিবা।

এবং বুদ্ধেঃ পৰং বুদ্ধ্বা সংস্তভ্যাঅানমাত্মনা।

জহি শত্ৰুং মহাবাহো কামৰূপং দুৰাসদম্ ॥ ৪৩ ॥

এই ধৰণে বুদ্ধিতকৈও দূৰত থকা অৰ্থাৎ সুক্ষ্ম আৰু শক্তিশালী নিজৰ আত্মাক চিনি পাই, আত্মাবলক বুজি, বুদ্ধিৰ দ্বাৰা নিজৰ মনত বশত ৰাখে, অৰ্জুন ! এই কামৰূপী দুৰ্জেয় শত্ৰুক মাৰি পেলোৱা। নিজৰ শক্তি বুজিলে এই দুৰ্জেয় শত্ৰুক মাৰা; কাম হ'ল এটা দুৰ্জেয় শত্ৰু। ইন্দ্ৰিয়ৰ দ্বাৰা ই আত্মাক

মোহিত কৰি পেলায়, নিজৰ শক্তিক বুজি লৈ, আত্মক বলৱান বুলি জানি কামৰূপী শত্ৰুক মাৰা। কবৰ প্ৰয়োজনেই নাথাকিল যে এই শত্ৰু আন্তৰিক শত্ৰু, আৰু যুদ্ধও হ'ল অন্তৰ্দেহৰ।

নিষ্কৰ্ষঃ

বহুতো গীতা প্ৰেমী ব্যাখ্যাকাৰ সকলে এই আধ্যায়ক 'কৰ্মযোগ' নাম দিছে; কিন্তু এইটো যুক্তি সংগত হোৱা নাই। দ্বিতীয় আধ্যায়ত যোগেশ্বৰ শ্ৰীকৃষ্ণই কৰ্মৰ নাম লৈছে। তেৱে কৰ্মৰ মহিমাৰ প্ৰতিপাদন কৰি তাত কৰ্মজিজ্ঞাসা জাগৃত কৰিছে, আৰু এই আধ্যায়ত কৰ্মৰ সংজ্ঞা দি কলে যে যজ্ঞৰ প্ৰক্ৰিয়াই হ'ল কৰ্ম। প্ৰমাণ হৈ গল যে যজ্ঞ হ'ল কোনো নিৰ্দ্ধাৰিত দিশ। ইয়াৰ অতিৰিক্ত যি কৰা হয়, সেইটো এই লোকৰেই বন্ধন মাত্ৰ। শ্ৰীকৃষ্ণই যি কৈ আছে সেইটো কৰ্ম- 'মোক্ষসেহশুভাত' সংসাৰ বন্ধনৰ পৰা মুক্তি দিব পৰা কৰ্ম।

শ্ৰীকৃষ্ণই যজ্ঞৰ উৎপত্তিৰ কথা কলে। এইটোৱে কি দিয়ে? তাৰ বিশেষতাৰ ওপৰত চিত্ৰণ কৰিলে। যজ্ঞ কৰিবৰ কাৰণে জোৰ দিলে। তেওঁ কৈছে - এই যজ্ঞৰ প্ৰক্ৰিয়াই কৰ্ম। যি জনে নকৰে, তেওঁ পাপায়ু, আৰাম বিচাৰি এনেয়ে জীয়াই আছে। আগৰ ঋষি সকলেও ইয়াক কৰিয়েই পৰম নৈৰ্দ্ধৰ্ম সিদ্ধি প্ৰাপ্ত কৰিছিল। তেওঁলোকে মাৰ্গদৰ্শনৰ কাৰণে কৰ্মত উত্তম প্ৰকাৰে লাগি ফুৰিছিল, যদিও তেওঁলোক আত্মতৃপ্ত আছিল, তেওঁলোকৰ কৰ্মৰ আৱশ্যক নাছিল। সেই মহাপুৰুষ সকলৰ লগত শ্ৰীকৃষ্ণই নিজৰ তুলনা কৰি কৈছিল যে মোৰো এতিয়া কৰ্ম কৰাৰ কোনো প্ৰয়োজন নাই; কিন্তু মোৰ পিছৰ বিলাকৰ কাৰণেই কৰ্মত প্ৰবৃত্ত হৈ থাকোঁ। শ্ৰীকৃষ্ণই স্পষ্টকৈ নিজক এজন যোগী হিচাবে পৰিচয় দিছে।

তেৱে কৰ্মত প্ৰবৃত্ত সাধক সকলক ন চলিবলৈ কৈছে; কিয়নো কৰ্ম কৰিয়েই সেই সাধকৰ স্থিতি প্ৰাপ্ত কৰিব লাগিব। যদি নকৰে তেতিয়া নষ্ট হৈ যাব। এই কৰ্মৰ বাবে ধ্যানস্থ হৈ যুদ্ধ কৰিব লাগিব। চকু মুদা আছে, ইন্দ্ৰিয় সকলক একগোট কৰি চিন্তক নিৰোধ কৰা আছে তেতিয়া যুদ্ধ কেনেকৈ?

সেইসময়ত কাম-ক্ৰোধ, ৰাগ-দ্বেষ বাধা পোৱাৰ বাবে কৰাই হ'ল যুদ্ধ। আসুৰি সম্পদ কুৰুক্ষেত্ৰ, বিজাতীয় প্ৰবৃত্তিক লাহে-লাহে এৰি ধ্যানস্থ হৈ যোৱাই হ'ল যুদ্ধ। বস্তুতঃ ধ্যানতে যুদ্ধ হয়। এইটো হ'ল এই আধ্যায়ৰ সাৰাংশ, য'ত কৰ্মকো কোৱা নাই যজ্ঞকো কোৱা নাই। যদি যজ্ঞৰ কথা বুজি পায় তেতিয়াহলে কৰ্মও বুজি পাব। এতিয়া কৰ্ম সম্পৰ্কে কোৱাই নাই।

এই আধ্যায়ত মাত্ৰ স্থিত প্ৰজ্ঞ মহাপুৰুষৰ প্ৰশিক্ষনমূলক সুত্ৰৰ ওপৰত জোৰ দিছে। এইটো গুৰুজনৰ কাৰণেই নিৰ্দেশ। তেওঁলোকে নকৰিলেও কোনো ক্ষতি নাই, কৰিলেও কোনো লাভ নাই, কিন্তু যি সকল সাধকক পৰমগতি অভিস্ট হৈ আছে তেওঁলোককো বিশেষ একো কোৱা হোৱা নাই যেতিয়া এইটো কৰ্মযোগ কেনেকৈ হব? কৰ্মৰ স্বৰূপো স্পষ্ট হোৱা নাই, যাক কৰিব লাগে, কিয়নো যজ্ঞৰ প্ৰক্ৰিয়াই কৰ্ম, এতিয়ালৈকে ইমানেই কোৱা হৈছে। যজ্ঞৰ বিষয়তো কোৱাই নাইঙ্গ কৰ্ম স্বৰূপ ক'ত স্পষ্ট হ'ল? হয়, যুদ্ধৰ যথার্থ চিত্ৰণ গীতাৰ ইয়াত পোৱা গৈছে।

সম্পূৰ্ণ গীতাত দৃষ্টিপাত কৰিলে দুই আধ্যায়ত কৈছে যে শৰীৰ নাশশীল হয়, সেয়ে যুদ্ধ কৰা। গীতাত যুদ্ধৰ এইয়ে মূল কাৰণ। জ্ঞানযোগৰ সন্দৰ্ভত ক্ষত্ৰিয়ৰ কাৰণে এই যুদ্ধই হ'ল কল্যাণৰ একমাত্ৰ সাধন, আৰু কৈছে যে এই বুদ্ধি তোমাৰ জ্ঞানযোগৰ বিষয়ত কোৱা হৈছে কেনে বুদ্ধি? এয়াই যে হৰা-জিকা দুইটাতে লাভ আছে, এনে বুজি যুদ্ধ কৰা। আকৌ চাৰি আধ্যায়ত কৈছে যে যোগত স্থিত হৈ হৃদয়ত থকা নিজৰ সংশয়ক জ্ঞানৰূপী তৰোৱালে কাটি পেলোৱা। সেই তৰোৱাল যোগত আছে। পঞ্চম আধ্যায়ৰ পৰা দশম আধ্যায়লৈ যুদ্ধৰ কতো আলোচনা নাই। এঘাৰ আধ্যায়ত ইমানেই কৈছে যে এই শত্ৰুবোৰ মোৰ দ্বাৰা প্ৰথমেই মাৰি পেলোৱা হৈছে, তুমি অকল নিমিত্তক হৈ ঠিয় হোৱা। যশস্যা প্ৰাপ্ত কৰা। এই বিলাক তুমি নামাৰোতেই মাৰি আছে, তুমি এই মৃত বিলাককে মাৰা।

আধ্যায় পোন্ধৰত এই সংসাৰখন, বহুতো মূলযুক্ত আহঁতৰ বৃক্ষ বুলি কৈছে, যাক অসংগতাক্ষপী শস্ত্ৰৰ দ্বাৰা কাটি সেই পৰমপদক বিচাৰিবলৈ

নিদ্দেশ্য দিয়া আছে। আগলৈ আধ্যায় বিলাকত যুদ্ধৰ কোনো উল্লেখ নাই। অৱশ্যে যোগেশ্বৰ আধ্যায়ত অসুৰৰ চিত্ৰণ আছে যি বিলাক নৰকগামী আধ্যায় তিনিত যুদ্ধৰ বিশদ বিৱৰণ আছে। ৫৬ নং শ্লোকৰ পৰা ৬৬ লৈকে যুদ্ধৰ স্বৰূপ তাৰ অনিৱাৰ্যতা যুদ্ধ নকৰিলে বিনাশ, যুদ্ধত মাৰিবলগীয়া শত্ৰুৰ নাম, সিহঁতক মাৰিবৰ কাৰণে নিজৰ শক্তিৰ আহ্বান আৰু নিশ্চয়ে সিহঁতক কাটি পেলাব পৰা জোৰ দিছে। এই আধ্যায়ত শত্ৰু আৰু শত্ৰুৰ আন্তৰিক স্বৰূপ স্পষ্ট কৰিছে, যাৰ বিনাশৰ কাৰণে প্ৰেৰণা দিয়া হৈছে।

ওঁ তৎসৎ ইতি শ্ৰীমদ্ভাগৱত গীতা সুপনিষৎসু ব্ৰহ্মবিদ্যায়াং
যোগশাস্ত্ৰে শ্ৰীকৃষ্ণাৰ্জুন সংবাদে “শত্ৰু বিনাশ -প্ৰেৰণা” নাম তৃতীয়োধ্যায় ॥
২ ॥

এইদৰে শ্ৰীমদ্ভাগৱত গীতাৰূপী উপনিষদ এবং ব্ৰহ্মবিদ্যা তথা
যোগশাস্ত্ৰ বিষয়ক শ্ৰীকৃষ্ণ আৰু অৰ্জুনৰ সংবাদৰ “শত্ৰু বিনাশ-প্ৰেৰণা” নামৰ
তৃতীয় আধ্যায় পূৰ্ণ হ'ল।

ইতি শ্ৰীমৎপৰমহংস পৰমানন্দস্য শিষ্য স্বামী অড়গড়ানন্দকৃতে
শ্ৰীমদ্ভাগৱতগীতায় “যথার্থ গীতা” ভাষ্য “শত্ৰু-বিনাশ-প্ৰেৰণা” নাম
তৃতীয়োহধ্যায় ॥ ৩ ॥

॥ হৰি ওঁ তৎসৎ ॥